

Conceptkerncurriculum Levensbeschouwing en Religie

Inclusief toelichtingsdocument

September 2026

LERVO

Expertisecentrum levensbeschouwing en religie

Conceptkerncurriculum Levensbeschouwing en Religie

September 2026

2026 Expertisecentrum LERVO

Auteur: Markus Altena Davidsen

Aan deze conceptversie van het kerncurriculum L&R hebben meegewerkt:

Curriculumwerkgroep LERVO, bestaande uit Markus Altena Davidsen (vz.), Jan Bollemaat, Gijs van Gaans en Anja Kruithof (tevens eindredactie)

Advieskringen van docenten, opleiders en curriculumexperts

lervo.nl | info@lervo.nl

Inhoudsopgave

1	Inleiding	4
2	Leeswijzer	9
3	Karakteristiek levensbeschouwing en religie	10
4	Het kerndoel	13
5	Begrippenlijst L&R	15
	Bijlage Partners van LERVO	17

1 Inleiding

Expertisecentrum Levensbeschouwing en Religie in het Voortgezet Onderwijs (LERVO) is een samenwerkingsverband tussen tien universiteiten, zes hogescholen, vier profielorganisaties voor het onderwijs en twee docentenverenigingen. De gezamenlijke doelstelling van de partners van LERVO is het vakgebied Levensbeschouwing en Religie te waarborgen en verder te ontwikkelen. Hiertoe publiceren ze handreikingen voor scholen en inspiratieboeken voor docenten, organiseren ze professionaliseringsbijeenkomsten voor docenten en opleiders en adviseren ze scholen over de vernieuwing van hun levensbeschouwelijk onderwijs.

In 2025 gaf de stuurgroep de curriculumwerkgroep van LERVO de opdracht om in samenwerking met het levensbeschouwelijk onderwijsveld een kerncurriculum Levensbeschouwing en Religie (L&R) te ontwikkelen voor het voortgezet onderwijs. Met ‘landelijk kerncurriculum’ wordt hierbij een curriculum bedoeld:

1. dat *algemeen vormend* is en aansluit bij de behoeftes van leerlingen en de samenleving;
2. dat voor *alle scholen* in het voortgezet onderwijs (openbaar en bijzonder) is, ongeacht levensbeschouwelijke identiteit; en
3. dat het vakgebied L&R een *helder en gemeenschappelijk profiel* kan verschaffen, terwijl scholen ook voldoende ruimte houden om naast de gemeenschappelijke kern uiting te geven aan de eigen identiteit.

Onderdeel van de opdracht was om het landelijk kerncurriculum L&R te laten aansluiten bij de actualisatie van de kerndoelen door SLO en examenprogramma's voor het funderend onderwijs.

Waarom een kerncurriculum Levensbeschouwing en Religie?

De positie van religie, levensbeschouwing en zingeving is veranderd in de laatmoderne samenleving, maar zonder hierdoor in te boeten aan belang. Door ontkerkelijking, migratie en opkomst van nieuwe vormen van spiritualiteit is de levensbeschouwelijke diversiteit in Nederland toegenomen. Jonge mensen putten daardoor soms uit andere bronnen van zin dan vorige generaties, maar hebben nog altijd behoefte aan zingeving, identiteit en verbinding. Op het wereldtoneel speelt religie een onveranderd belangrijke rol in zowel het leven van mensen als in de geopolitiek. Kortom: wie zichzelf, de ander en de wereld wil begrijpen heeft inzicht nodig in levensbeschouwing en religie. Helaas zien we in de samenleving een dalende levensbeschouwelijke en religieuze geletterdheid, die zich onder andere uit in een toenemend onbegrip tussen mensen met een seculiere en een religieuze levensbeschouwing.

Het kerncurriculum L&R helpt scholen hun onderwijs te vernieuwen in het licht van de veranderingen in het levensbeschouwelijke en maatschappelijke landschap. Het bevat een gezamenlijke basis van kennis, vaardigheden en houdingen die leerlingen nodig hebben – ongeacht hun persoonlijke levensbeschouwing – om in een levensbeschouwelijk en religieus diverse samenleving hun weg te vinden.

Samenwerking aan het kerncurriculum Levensbeschouwing en Religie

Het kerncurriculum L&R is ontwikkeld door een curriculumwerkgroep van docenten, opleiders en wetenschappers, ondersteund door curriculumexperts van SLO en advieskringen vanuit het onderwijsveld. De curriculumwerkgroep is sinds begin 2020 actief en ontwikkelde al in 2020 een eerste aanzet voor een nieuw curriculum L&R (toen 'basiscurriculum' genoemd) voor het hele voortgezet onderwijs (onderbouw en bovenbouw).

In december 2020 werd dit conceptbasiscurriculum aan het veld voorgelegd voor feedback. Hoewel het veld positief oordeelde over de inhoud van het basiscurriculum, werd ook duidelijk dat het nog onvoldoende was gelukt de verschillende vormingstheoretische en vakdidactische benaderingen binnen het veld met elkaar te verenigen. De stuurgroep gaf daarom de curriculumwerkgroep de opdracht om een steviger en vernieuwend rationale voor het curriculum te ontwikkelen waarin sterke punten van de bestaande benaderingen konden worden verenigd.

In de loop van 2021 en 2022 ontwikkelde de curriculumwerkgroep de contouren van zo'n nieuwe rationale: de perspectievenbenadering. Inspiratie hiervoor werd gehaald uit de perspectiefgerichte benadering van Fred Janssen en collega's. Volgens de perspectievenbenadering wordt het vakgebied L&R bepaald door twee zaken: de *vakobjecten* die leerlingen verkennen, namelijk levensbeschouwing en religie, en de *vakperspectieven* waarmee leerlingen deze vakobjecten verkennen. Vanuit vragen reiken de perspectieven begrippen, kenniskaders, inzichten, vaardigheden en houdingen aan die de wereld van levensbeschouwing en religie openen voor de leerlingen en de leerlingen openen voor de wereld van levensbeschouwing en religie.

Janssen en collega's hadden reeds voor verschillende schoolvakken vakperspectieven beschreven, maar niet voor het vakgebied L&R. Met een grote groep betrokkenen uit het werkveld zijn we in 2023 tijdens twee werkconferenties aan de slag gegaan met het beschrijven van de vakperspectieven voor het vakgebied L&R. Samen hebben we tien vakperspectieven geïdentificeerd die we beschrijven in een reeks inspiratieboeken voor docenten en opleiders. De eerste twee inspiratieboeken – *Nieuwe werelden openen* (2025) en *Bronnen van zin* (2026) – zijn al gepubliceerd. Het derde boek, *Religie, levensbeschouwing en burgerschap*, wordt begin 2028 verwacht. Zo'n veertig docenten en wetenschappers zijn betrokken bij het schrijven van de inspiratieboeken.

Na de publicatie van het eerste inspiratieboek gaf de stuurgroep de curriculumwerkgroep de opdracht om verder te werken aan een kerncurriculum L&R. De stuurgroep gaf verder opdracht om tijdens het ontwikkelproces twee keer een concept voor te leggen aan het veld voor advies.

Een eerste concept van het kerncurriculum werd in december 2025 voorgelegd. Die versie bevatte een karakteristiek van het vakgebied L&R en een raamwerk, dat wil zeggen een voorstel voor de indeling van het vakgebied in domeinen en subdomeinen. In dit eerste concept werden de domeinen nog niet uitgewerkt in concrete doelformuleringen. Het concept bevatte wel een gedetailleerde beschrijving van verschillende scenario's voor implementatie, zoals het

onderbrengen van het kerncurriculum binnen een zelfstandig vak godsdienst / levensbeschouwing, of het koppelen van elementen uit het kerncurriculum aan bestaande vakken in het mens- en maatschappijdomein.

De adviezen op het eerste concept maakten duidelijk dat er in het document te veel zaken tegelijk werden behandeld. De stuurgroep heeft daarom de werkgroep gevraagd om zich in het tweede concept te beperken tot een beschrijving van de inhoud van het kerncurriculum en een toelichting erop. Reflecties op de mogelijke omvang van het kerncurriculum (uitgedrukt in SLU of ontwerpruimte) en op de verschillende implementatiescenario's blijven relevant voor scholen, maar kunnen beter in een separate handleiding gegeven worden. Aan zo'n handleiding wordt reeds gewerkt.

Verder werd in de adviezen terecht gewezen op de spanning tussen enerzijds de wens om aan te sluiten bij de systematiek van SLO en anderzijds ons voornemen om een kerncurriculum te maken van kerndoelen met betrekking op zowel onderbouw als bovenbouw. Met een kerncurriculum voor zowel onderbouw als bovenbouw wilden we doorlopende leerlijnen in zicht brengen en benadrukken dat het vakgebied L&R niet beperkt is tot de onderbouw. Maar door over 'kerndoelen voor de bovenbouw' te spreken, zouden we op verwarrende wijze afwijken van de strikte scheiding die SLO hanteert tussen het curriculum voor de onderbouw (met kerndoelen) en het curriculum voor de bovenbouw (met examenprogramma's). Mede op advies van SLO hebben we besloten de SLO-systematiek te volgen: in plaats van een curriculum te maken voor onderbouw én bovenbouw samen, maakt de werkgroep eerst een kerncurriculum voor alleen de onderbouw, dat aansluit bij de nieuwe kerndoelen en de wettelijke opdracht van scholen om aandacht te besteden aan burgerschap en geestelijke stromingen. Dit is het onderwerp van deze publicatie. In een volgende fase zullen handreikingen volgen voor L&R in de bovenbouw, met daarbij zowel een examenprogramma voor havo/vwo als beschrijvingen voor hoe scholen in de bovenbouw op andere manieren dan in een examenvak aandacht kunnen geven aan het vakgebied L&R.

De inhoudelijke feedback op de karakteristiek en het raamwerk van het eerste concept heeft ook tot de nodige aanpassingen geleid. We hebben bijvoorbeeld de wens van het veld gevolgd om niet 'geestelijke stromingen' en 'levensbeschouwelijk burgerschap' te gebruiken als aanduidingen van de domeinen. Hoe we verder zijn omgegaan met de feedback van de advieskringen en van onze partners beschrijven we in detail in het toelichtingsdocument.

Hoe verhoudt het kerncurriculum L&R zich tot de kerndoelen van SLO?

Vanaf het schooljaar 2026-2027 is het onderwerp geestelijke stromingen verplicht in de onderbouw van het voortgezet onderwijs. Scholen waren al verplicht om in hun onderwijs aandacht te schenken aan burgerschap, waaronder het bijbrengen van kennis over en respect voor verschillen in godsdienst en levensovertuiging. Met de toevoeging van geestelijke stromingen als verplicht onderwerp, zijn scholen nu via twee wegen verplicht om binnen een algemeen vormend kader aandacht te schenken aan het vakgebied L&R.

De verplichte onderwerpen in de onderbouw van het voortgezet onderwijs, waaronder geestelijke stromingen en burgerschap, worden door SLO nader uitgedrukt in kerndoelen. De kerndoelen voor Nederlandse taal en rekenen en wiskunde zijn al vastgelegd en gelden vanaf het schooljaar 2026-2027. Voor de overige leergebieden heeft SLO in 2025 definitieve conceptkerndoelen opgeleverd. Deze zijn echter nog niet definitief vastgelegd door het ministerie van OCW.

Hoe het onderwerp geestelijke stromingen in de nieuwe kerndoelen gestalte krijgt, is nog onduidelijk. Toen SLO de definitieve conceptkerndoelen opleverde, was de wetswijzing nog niet aangenomen die geestelijke stromingen in het voortgezet onderwijs verplicht stelt. Daarom bevatten de definitieve conceptkerndoelen alleen voor het primair onderwijs (maar niet voor de onderbouw van het voortgezet onderwijs) een doelformulering over geestelijke stromingen. In een internetconsultatie over de kerndoelen voor de overige leergebieden in juni 2026 heeft LERVO het ministerie van OCW geadviseerd om ook voor het voortgezet onderwijs het onderwerp geestelijke stromingen een duidelijke plek te geven in de kerndoelen. In de loop van het najaar van 2026 wordt duidelijk hoe het ministerie naar aanleiding van dit advies geestelijke stromingen in de kerndoelen zal beschrijven. De kerndoelen voor de overige leergebieden, met betrekking op onder andere de verplichte onderwerpen burgerschap en geestelijke stromingen, treden vanaf het schooljaar 2027-2028 in werking.

Het kerncurriculum L&R is opgebouwd als zelfstandig domein binnen het leergebied mens- en maatschappij. De definitieve conceptkerndoelen van SLO beschrijven voor dit leergebied vijf domeinen en werken elk domein verder uit in een eigen kerndoel. Drie van deze domeinen/kerndoelen corresponderen met verplichte onderwerpen in de Wet voortgezet onderwijs 2020: het domein 'mens en ruimte' (kerndoel 25) geeft invulling aan het verplichte onderwerp aardrijkskunde, het domein 'mens en tijd' (kerndoel 26) geeft invulling aan het verplichte onderwerp geschiedenis en staatsinrichting en het domein 'mens en welvaart' (kerndoel 27) geeft invulling aan het verplichte onderwerp economie. Het kerncurriculum L&R presenteren we als een aanvullend domein 'mens, levensbeschouwing en religie' met een zelfstandig en volledig kerndoel. Dit domein/kerndoel geeft invulling aan het verplichte onderwerp geestelijke stromingen. Wanneer scholen aan de hand van de nieuwe kerndoelen hun onderwijs in de onderbouw gaan herzien, kunnen ze eenvoudig dit extra kerndoel van LERVO aan de 45 kerndoelen van SLO toevoegen; hiermee voldoen ze aan alle wettelijke verplichtingen, inclusief die voor geestelijke stromingen.

De beschrijving van het kerndoel van het kerncurriculum L&R volgt dezelfde vaste structuur als de kerndoelen van SLO. Deze begint met een kernzin die kort het doel van het kerndoel/vakgebied samenvat. Vervolgens is deze verdeeld in drie subdomeinen, met elk een eigen doelzin. De doelzinnen beschrijven welke activiteiten, handelingen of ervaringen van een leerling verwacht worden en op welke inhoud dit betrekking heeft. Elke doelzin is tenslotte uitgewerkt in een aantal specifieke leerdoelen onder de noemer 'Het gaat hierbij om...'. Het kerncurriculum bevat zowel ervaringsdoelen als beheersingsdoelen.

Het kerncurriculum legt voor het vakgebied L&R de basis waar iedere leerling recht op heeft. Die basis is nodig, zodat leerlingen zich kunnen ontwikkelen en in staat zijn volwaardig deel te nemen aan de samenleving. Het kerncurriculum beschrijft de inhoud van het vakgebied L&R in termen van kennis, vaardigheden en houdingen. Deze zijn zoveel mogelijk in samenhang beschreven.

Plaats van het kerncurriculum L&R in het onderwijs

Het kerncurriculum L&R biedt scholen houvast om aan de wettelijke verplichting voor geestelijke stromingen te voldoen, evenals de levensbeschouwelijke component van de burgerschapsopdracht.

Scholen die al een zelfstandig vak godsdienst of levensbeschouwing hebben of willen ontwikkelen, kunnen het kerncurriculum in dit vak verwerken. De gezamenlijke kern van het kerncurriculum kunnen ze eventueel combineren met godsdienstig of levensbeschouwelijk onderwijs behorend bij de eigen identiteit. Scholen kunnen er ook voor kiezen om het kerncurriculum op te nemen in een breder vak over burgerschap, of om delen van het kerncurriculum te laten aansluiten bij verschillende mens- en maatschappijvakken, zoals geschiedenis en aardrijkskunde. In ieder geval is het aan de school zelf om invulling te geven aan pedagogiek en didactiek voor het vakgebied L&R. Het kerncurriculum L&R laat ruimte voor een eigen schoolvisie en accenten op basis van leerlingenpopulatie of identiteit.

Wanneer geldt het kerncurriculum L&R voor scholen?

Het kerncurriculum L&R bevindt zich nog in de conceptfase. Het tweede concept dat we hier beschrijven, wordt in september 2026 aan het veld voorgelegd voor feedback. De curriculumwerkgroep verwerkt vervolgens deze feedback en legt de herziene versie voor aan de stuurgroep. Naar verwachting kan de stuurgroep het kerncurriculum L&R in november 2026 vaststellen. Na eindredactie en opmaak zal het kerncurriculum vervolgens in het vroege voorjaar van 2027 worden gepubliceerd, zodat scholen er vanaf het schooljaar 2027-2028 mee kunnen werken. Op dat moment treden ook de kerndoelen voor de andere leergebieden in werking.

2 Leeswijzer

Deze publicatie bevat het conceptkerncurriculum L&R voor de onderbouw van het voortgezet onderwijs. Om de inhoud, formulering en gedachtegang achter het kerncurriculum goed te interpreteren, is het raadzaam om de publicatie te lezen in de volgorde waarin deze is opgesteld. Allereerst formuleren we een visie op het vakgebied L&R. Deze is verwoord in de karakteristiek. Daarna volgt een beschrijving van het kerncurriculum in de vorm van een kerndoel. Tot slot hebben we een beknopte begrippenlijst opgenomen.

Status van het kerncurriculum L&R

In deze publicatie presenteren we een ‘conceptkerncurriculum’ en leggen we deze voor aan het veld voor feedback. Dit is dus nog niet het definitieve kerncurriculum. Voor de leesbaarheid hanteren we in deze publicatie wel de term ‘kerncurriculum’.

Illustraties bij het kerncurriculum L&R

In het ontwerpproces van de kerndoelen van SLO zijn voor de verschillende kerndoelen voorbeelden ontwikkeld onder de titel: ‘Te denken valt aan’. Deze illustraties helpen om beter te begrijpen hoe een school de doelen kan vervullen. Omdat wij in de inspiratieboeken voorbeeldmaterialen ontwikkelen die illustreren hoe er gewerkt kan worden met de leerdoelen, hebben we geen illustraties opgenomen in deze publicatie. Het toelichtingsdocument beschrijft in welke hoofdstukken van de inspiratieboeken de verschillende onderdelen van het kerncurriculum worden toegelicht.

Gebruikte terminologie

Het kerncurriculum L&R gebruikt enkele vakspecifieke begrippen die misschien niet voor iedereen even herkenbaar zijn. Het zijn vakspecifieke begrippen die bekend zijn in het vakgebied en voorkomen in de inspiratieboeken. De begrippen en een beschrijving ervan hebben we in de bijlage van deze publicatie opgenomen.

Verantwoording

Het proces en de inhoudelijke onderbouwing van het kerncurriculum hebben we uitgebreid toegelicht en verantwoord in een apart toelichtingsdocument. Hierin staat ook wie hebben meegewerkt aan de ontwikkeling van het kerncurriculum en welke ontwerpcriteria leidend waren.

3 Karakteristiek levensbeschouwing en religie

Kenmerken van het vakgebied Levensbeschouwing en Religie

Het vakgebied L&R richt zich op levensbeschouwing en religie als fundamentele onderdelen van cultuur en samenleving. Hierbij worden levensbeschouwing en religie vanuit zowel een binnen- als een buitenperspectief benaderd. Het wisselen van binnen- naar buitenperspectief en andersom stimuleert leerlingen hun eigen waarden, idealen en identiteit te verkennen.

Daarnaast laat dit hen ervaringen, kennis en vaardigheden opdoen om respectvol om te kunnen gaan met andersdenkenden. Op deze manier bevordert het vakgebied L&R de levensbeschouwelijke en religieuze geletterdheid voor alle leerlingen en draagt het bij aan de school als oefenplaats voor burgerschap en brede persoonsvorming.

Door onderwijs in het vakgebied L&R raken leerlingen bekend en vertrouwd met levensbeschouwelijke en religieuze tradities in Nederland en wereldwijd. Leerlingen onderzoeken de kernideeën van in ieder geval de vijf zogenoemde wereldreligies (christendom, jodendom, islam, hindoeïsme en boeddhisme) en het humanisme aan de hand van teksten en praktijken. Daarnaast maken ze kennis met het ontstaan, ontwikkeling en verspreiding van de tradities aan de hand van enkele belangrijke gebeurtenissen. Er is hierbij bijzondere aandacht voor de monotheïstische religies, gezien het belang hiervan voor de Nederlandse samenleving en geschiedenis.

In L&R verkennen leerlingen de fundamentele ervaringen en existentiële vragen die horen bij het mens-zijn en onderzoeken ze hoe levensbeschouwingen en religies bronnen van zin vormen. Vanuit een binnenperspectief leren ze woorden geven aan hun eigen levensbeschouwelijke of religieuze standpunten en identiteit. Verder worden er ervaringen opgedaan met het innemen van het binnenperspectief van anderen. Vanuit een buitenperspectief onderzoeken ze hoe de eigen traditie en die van anderen in elkaar zitten. Ze verkennen ook hoe aanhangers van dezelfde traditie deze op verschillende manieren kunnen beleven en vormgeven en daarbij de gezaghebbende teksten soms heel verschillend uitleggen.

L&R laat leerlingen de levensbeschouwelijke en religieuze diversiteit van de samenleving in kaart brengen en leert hen zich daartoe te verhouden. Leerlingen onderzoeken hoe levensbeschouwelijke diversiteit is ontstaan door processen als secularisatie en immigratie en inventariseren de omvang en verspreiding van de belangrijkste tradities in de eigen leefomgeving, in Nederland en in de wereld. Ze reflecteren op een rechtvaardige inrichting van de samenleving die recht doet aan zowel de vrijheid van godsdienst als andere vrijheidsrechten. Door gevoelige onderwerpen te bespreken, worden leerlingen zich meer bewust van de eigen vooronderstellingen en leren ze vooroordelen en stereotypen te herkennen in berichtgeving over levensbeschouwing en religie. Ze leren om in hun gedrag rekening te houden met de levensbeschouwelijke identiteit en visies van anderen.

Binnen L&R werken leerlingen met normatieve bronnen. Met name religieuze teksten presenteren normatieve visies op leven en wereld, die bovendien op verschillende manieren geïnterpreteerd zijn in de loop van de geschiedenis. In de omgang hiermee zijn zowel kritische analysevaardigheden als inlevingsvermogen en persoonlijke stellingname belangrijke vaardigheden die leerlingen moeten ontwikkelen. Met deze vaardigheden kunnen leerlingen reflecteren op verschillen en overeenkomsten tussen religies en tussen religies en niet-religieuze levensbeschouwingen.

Verhouding tussen het kerncurriculum L&R en religieuze benaderingen tot L&R

Het kerncurriculum L&R is expliciet algemeen vormend. Het beoogt op een zo objectief en open mogelijke wijze de wereld van levensbeschouwing en religie te openen voor de leerlingen. Hierbij passen geen oordelen over de waarde of waarheid van individuele levensbeschouwingen en religies. Het kerncurriculum geeft daarom geen voorkeur aan één bepaalde levensbeschouwing of religie. Waar het om bovenmenselijke machten gaat (zoals goden en engelen), wordt geen uitspraak gedaan over het wel of niet bestaan van die machten. Zo maakt het kerncurriculum L&R ruimte voor zowel religieuze als niet-religieuze perspectieven zonder een van die perspectieven boven de ander te plaatsen.

Naast de algemeen vormende benadering van het vakgebied L&R bestaan er ook verschillende religieuze en levensbeschouwelijke benaderingen. Hierbij wordt de eigen traditie doorgaans als de meest ware en waardevolle gepresenteerd. Bij religieuze benaderingen wordt verder het bestaan van een transcendente dimensie van de werkelijkheid aangenomen.

De religieuze/levensbeschouwelijke en algemeen vormende benaderingen tot L&R zijn even legitiem. Scholen zijn vrij om in hun levensbeschouwelijke of godsdienstige onderwijs beide benaderingen te combineren. Het is in dat geval aan het bevoegd gezag om voor de specifieke religieuze of levensbeschouwelijke component van het curriculum doelformuleringen te beschrijven die de doelformuleringen uit het gemeenschappelijke kerncurriculum kunnen aanvullen.

Samenhang met andere leergebieden

Omdat kennis over levensbeschouwing, religie en zingeving op veel plekken in het onderwijs van belang is, hebben meerdere vakken raakvlakken met het vakgebied L&R. Geschiedenis deelt met L&R een interesse in hoe religies en samenlevingen elkaar hebben beïnvloed in de loop van de tijd en aardrijkskunde deelt met L&R aandacht voor de rol van religie in culturen en samenlevingen wereldwijd. In het literatuuronderwijs binnen het vak Nederlands komen ook zingeving en levenskunst aan de orde. De kennis die leerlingen opbouwen binnen het vakgebied L&R in de onderbouw ondersteunt deze andere vakken. Het biedt een robuuste basis voor zowel een vak L&R in de bovenbouw als voor andere verplichte en keuzevakken in de bovenbouw, zoals maatschappijleer en filosofie.

Daarnaast draagt het vakgebied L&R op belangrijke punten bij aan het leergebied burgerschap. Leerlingen nemen kennis van een diversiteit aan levensbeschouwingen en religies, leren

respectvol met diversiteit om te gaan en reflecteren over de vrijheid van godsdienst in relatie tot andere democratische beginselen. Hierdoor draagt het vakgebied L&R bij aan de twee belangrijkste pijlers van de burgerschapsopdracht: diversiteit en democratisch burgerschap.

4 Het kerndoel

Domein: mens, levensbeschouwing en religie		
De leerling verkent levensbeschouwelijke en religieuze verschijnselen.		
Doelzin:		Het gaat hierbij om:
A	Levensbeschouwelijke en religieuze tradities	
	De leerling toont inzicht in de kernideeën en ontwikkeling van levensbeschouwelijke en religieuze tradities.	• herkennen en uitleggen van kernideeën van jodendom, christendom, islam, hindoeïsme, boeddhisme en humanisme aan de hand van teksten en praktijken; • vergelijken van de kernideeën van de drie monotheïstische religies; • beschrijven hoe de monotheïstische religies zijn ontstaan en zich hebben ontwikkeld en verspreid.
B	Levensbeschouwing en religie	
	De leerling toont inzicht in en reflecteert op levensbeschouwing en religie vanuit binnen- en buitenperspectief met gebruik van bronnen.	• uitleggen van de begrippen levensbeschouwing en religie; • beschrijven hoe levensbeschouwing en religie met verhalen en praktijken duiding geven aan existentiële ervaringen en aansporen tot zingeving; • reflecteren op de eigen levensbeschouwelijke of religieuze standpunten en identiteit; • ervaringen opdoen met levensbeschouwelijke en religieuze standpunten van anderen en zich daarin verplaatsen; • verkennen van diversiteit in hoe mensen levensbeschouwing en religie beleven en vormgeven.

C	Levensbeschouwing en religie in de samenleving	
	De leerling onderzoekt de plaats van levensbeschouwing en religie in de samenleving en verhoudt zich tot levensbeschouwelijke en religieuze diversiteit.	• inventariseren van levensbeschouwelijke en religieuze organisaties in de eigen leefomgeving; • beschrijven hoe de huidige levensbeschouwelijke en religieuze diversiteit in Nederland is ontstaan als gevolg van secularisatie en immigratie; • redeneren over hoe de vrijheid van godsdienst op gespannen voet kan staan met andere vrijheden, in de samenleving en in de context van de school; • in gedrag rekening houden met de levensbeschouwelijke en religieuze identiteit en perspectieven van anderen.

5 Begrippenlijst L&R

Hieronder lees je de vakspecifieke begrippen en hun omschrijving.

Begrip	Omschrijving
Kernidee (of ‘fundamenteel idee’)	Dit zijn de ideeën die de basis vormen van een levensbeschouwelijke of religieuze traditie en waarvan andere ideeën, praktijken en leefregels zijn afgeleid. In de islam bijvoorbeeld is de eenheid en almacht van Allah een kernidee. Hierover verder: het hoofdstuk “Het fenomenologisch perspectief” in <i>Nieuwe werelden openen</i> (Inspiratieboek 1).
Levensbeschouwing	Een complex van voorstellingen, leefregels, praktijken en gemeenschappen dat duiding aan leven en wereld biedt. Hierover verder: het hoofdstuk “De begrippen levensbeschouwing en religie” in <i>Bronnen van zin</i> (Inspiratieboek 2).
Perspectief	Een perspectief is een manier waarop iemand naar (een stuk) van de wereld kijkt. De perspectievenbenadering van LERVO onderscheidt tien vakperspectieven waarmee leerlingen naar de wereld van levensbeschouwing en religie leren kijken. Een deel van deze perspectieven (persoonlijk, zin, ethisch en antropologisch) zijn meer ‘emic’ van karakter en helpen leerlingen de binnenkant van levensbeschouwing en religie te ervaren en begrijpen. De overige perspectieven (fenomenologisch, historisch, demografisch, vergelijkend, maatschappelijk en meta) zijn meer ‘etic’ en helpen leerlingen de buitenkant van levensbeschouwing en religie te onderzoeken en analyseren. De twee groepen perspectieven vullen elkaar aan. Hierover verder: het hoofdstuk “Inleiding” in <i>Nieuwe werelden openen</i> (Inspiratieboek 1) en het hoofdstuk “Inleiding” in <i>Bronnen van zin</i> (Inspiratieboek 2).
Religie	Een levensbeschouwing die bij de duiding van leven en wereld rekening houdt met het bestaan van een tweede werkelijkheidsdimensie, naast de alledaagse en tastbare werkelijkheidsdimensie. Hierover verder: het hoofdstuk “De begrippen levensbeschouwing en religie” in <i>Bronnen van zin</i> (Inspiratieboek 2).
Zingeving	Zingeving is het zoeken naar samenhang tussen de verschillende aspecten en dimensies van het bestaan en daarin een gezamenlijk doel of gezamenlijke gerichtheid te

	ontdekken, waardoor je kunt ervaren dat het leven waarde en betekenis heeft en de moeite waard is. Levensbeschouwelijke zingeving specifiek wortelt in de ervaring van contingentie, verwondering over de wereld en het gevoel van verbondenheid met anderen mensen en laat zich voeden door levensbeschouwelijke en religieuze tradities. Hierover verder: het hoofdstuk “Het zinperspectief” in <i>Nieuwe werelden openen</i> (Inspiratieboek 1).
--	--

Partners van LERVO

Vakverenigingen. Vereniging van Docenten Levensbeschouwing en Godsdienst (VDLG).

Hogescholen. Christelijke Hogeschool Ede, Driestar – Centrum voor Godsdienstonderwijs, Fontys Hogeschool, Hogeschool VIAA, Hogeschool Windesheim, International University of Applied Sciences Amsterdam.

Universiteiten. Radboud Universiteit, Rijksuniversiteit Groningen, Theologische Universiteit Apeldoorn, Theologische Universiteit Utrecht, Tilburg University, Universiteit Leiden, Universiteit Utrecht, Universiteit van Amsterdam, Universiteit voor Humanistiek, Vrije Universiteit Amsterdam.

Profielorganisaties. Islamitische Scholenbesturen Organisatie (ISBO), Vereniging voor Gereformeerd Schoolonderwijs (VGS), Verus, Vereniging voor katholiek en christelijk onderwijs, VOS/ABB: Vereniging van openbare en algemeen toegankelijke scholen.

Overige partners. CVHO (protestants-christelijke afdeling van de Algemene Onderwijsbond).

Toelichtingsdocument

Conceptkerncurriculum
Levensbeschouwing en Religie

September 2026

LERVO

Expertisecentrum levensbeschouwing en religie

2026 Expertisecentrum LERVO

Auteur: Markus Altena Davidsen

Aan deze conceptversie van het kerncurriculum L&R hebben meegewerkt:

Curriculumwerkgroep LERVO: Markus Altena Davidsen (vz.), Jan Bollemaat, Gijs van Gaans en Anja Kruithof (tevens eindredactie)

Advieskringen van docenten, opleiders en curriculumexperts

lervo.nl | info@lervo.nl

Inhoudsopgave

1	Inleiding	4
1.1	Achtergrond van het kerncurriculum L&R	5
1.2	Aanpak van het kerncurriculum L&R	6
1.2.1	Het conceptbasiscurriculum	6
1.2.2	De keuze voor de perspectiefgerichte benadering	7
1.2.3	De inspiratieboeken	7
1.2.4	Een kerncurriculum L&R	9
1.2.5	Proces van advisering	10
1.3	Verankering van het kerncurriculum L&R in wet- en regelgeving	11
1.3.1	Het vakgebied L&R in de wet op het voortgezet onderwijs	11
1.3.2	Het vakgebied L&R in de nieuwe kerndoelen	12
1.3.3	Het kerncurriculum L&R als kerndoel binnen het leergebied mens en maatschappij	14
1.4	Onderdelen van het kerncurriculum L&R	15
2	Inhoudelijke toelichting	18
2.1	Toelichting op de karakteristiek	18
2.1.1	Het kerncurriculum en de drie doeldomeinen van het onderwijs	19
2.1.2	Bijdrage aan burgerschap	21
2.2	Toelichting op de doelformuleringen in het kerndoel	21
	Kernzin	21
	Subdomein A: Levensbeschouwelijke en religieuze tradities	22
	Subdomein B: Levensbeschouwing en Religie	23
	Subdomein C: Levensbeschouwing en religie in de samenleving	25
	Referenties	26
	Bijlagen	
	Bijlage 1. De inspiratieboeken en het kerncurriculum	30
	Bijlage 2. Samenstelling curriculumwerkgroep	33
	Bijlage 3. Samenstelling advieskringen	34
	Bijlage 4. Partners van LERVO	36

1 Inleiding

In 2025 gaf de stuurgroep van LERVO de curriculumwerkgroep de opdracht om in samenwerking met het levensbeschouwelijk onderwijsveld een algemeen vormend kerncurriculum Levensbeschouwing en Religie (L&R) te ontwikkelen. Deze moest gelden voor de hele breedte van het voortgezet onderwijs. Onderdeel van de opdracht was, om het landelijk kerncurriculum L&R te laten aansluiten bij de actualisatie van de kerndoelen die door SLO worden doorgevoerd in de onderbouw van het vo en de examenprogramma's.

Conform de opdracht heeft de curriculumwerkgroep in december 2025 een eerste concept opgeleverd waarover de partners van LERVO, advieskringen van docenten en opleiders en curriculumexperts van SLO hebben geadviseerd.

Tweede conceptversie landelijk kerncurriculum L&R

In deze tweede conceptversie van het landelijk kerncurriculum L&R zijn de inhoudelijke adviezen van partners, advieskringen en curriculumexperts verwerkt. De adviezen maakten verder duidelijk, dat er in het eerste concept teveel zaken tegelijk werden behandeld. De stuurgroep heeft daarom de werkgroep gevraagd om zich in het tweede concept te beperken tot een beschrijving van de inhoud van het kerncurriculum en een toelichting daarop. Reflecties op de mogelijke omvang van het kerncurriculum (uitgedrukt in SLU of ontwerpruimte) en op de verschillende implementatiescenario's worden later in een separate handleiding beschreven.

Verder werd in de adviezen terecht gewezen op de spanning tussen enerzijds de wens om aan te sluiten bij de systematiek van SLO en anderzijds ons voornemen om een kerncurriculum te maken van kerndoelen met betrekking op zowel onderbouw als bovenbouw. Met een kerncurriculum voor zowel onderbouw als bovenbouw wilden we doorlopende leerlijnen in zicht brengen en benadrukken dat het vakgebied L&R niet beperkt is tot de onderbouw. Maar door over 'kerndoelen voor de bovenbouw' te spreken, zouden we op verwarrende wijze afwijken van de strikte scheiding die SLO hanteert tussen het curriculum voor de onderbouw (met kerndoelen) en het curriculum voor de bovenbouw (met examenprogramma's). Mede op advies van SLO hebben we besloten de SLO-systematiek te volgen: in plaats van een curriculum te maken voor onderbouw én bovenbouw samen, maakt de werkgroep eerst een kerncurriculum voor alleen de onderbouw, dat aansluit bij de nieuwe kerndoelen en de wettelijke opdracht van scholen om aandacht te besteden aan burgerschap en geestelijke stromingen. Dit is het onderwerp van deze publicatie. In een volgende fase zullen handreikingen volgen voor L&R in de bovenbouw, met daarbij zowel een examenprogramma voor havo/vwo als beschrijvingen voor hoe scholen in de bovenbouw op andere manieren dan in een examenvak aandacht kunnen geven aan het vakgebied L&R.

Leeswijzer

De eerste conceptversie van het landelijk kerncurriculum L&R van december 2025 bevatte een toelichting op de achtergrond van het curriculum en het ontwikkelproces vanaf de oprichting van Expertisecentrum LERVO in 2018. Deze beschrijving van achtergrond en proces hebben we in dit toelichtingsdocument verbreed met een beschrijving van de laatste ontwikkelingen. Verder hebben we in dit toelichtingsdocument een inhoudelijke verantwoording van het kerncurriculum opgenomen.

1.1 Achtergrond van het kerncurriculum L&R

Onderwijs in levensbeschouwing en religie blijft onveranderd van groot belang

De positie van religie, levensbeschouwing en zingeving verandert in de laatmoderne samenleving, zonder hierdoor in te boeten aan belang. Door ontkerkelijking, migratie en opkomst van nieuwe vormen van spiritualiteit is de levensbeschouwelijke diversiteit in Nederland toegenomen (Kregting, Van Lieburg en Vermeer 2025; De Hart, Van Houwelingen en Hujink 2022). Jonge mensen putten daardoor soms uit andere bronnen van zin dan vroeger, maar hebben nog altijd behoefte aan zingeving, identiteit en verbinding (Onderwijsraad 2006; Vellenga 2026; Rosa 2023). Op het wereldtoneel speelt religie een onveranderd belangrijke rol in het leven van mensen en in de geopolitiek. Kortom: wie zichzelf, de ander en de wereld wil begrijpen heeft inzicht nodig in levensbeschouwing en religie.

Helaas zien we in de samenleving een dalende levensbeschouwelijke en religieuze geletterdheid, die zich onder andere uit in toenemend onbegrip tussen mensen met een seculiere en een religieuze levensbeschouwing (Schmeets en Houben 2023). Volgens recent onderzoek ervaart een grote meerderheid van de Nederlanders dit als een probleem en verlangt men naar algemeen vormend onderwijs over levensbeschouwing en religie (Daas et al. 2024, 20–21).

Expertisecentrum LERVO

Om goed onderwijs in levensbeschouwing en religie voor alle leerlingen in het voortgezet onderwijs te kunnen bieden, hebben meer dan twintig partners zich verenigd in Expertisecentrum Levensbeschouwing en Religie in het Voortgezet Onderwijs (LERVO).¹ LERVO werd in 2018 opgericht en telt momenteel 22 partners: tien universiteiten, zes hogescholen, vier profielorganisaties voor het onderwijs en twee docentenverenigingen. LERVO publiceert handreikingen voor scholen en inspiratieboeken voor docenten, organiseert professionaliseringsbijeenkomsten voor docenten en opleiders en adviseert scholen over de vernieuwing van hun levensbeschouwelijk onderwijs.

¹ Zie lervo.nl.

Het vakgebied Levensbeschouwing en Religie in het onderwijs

Vanwege artikel 23 van de Grondwet heeft het vakgebied L&R een uitzonderingspositie in het funderend onderwijs. Scholen zijn vrij om vanuit hun eigen visie godsdienstig of levensbeschouwelijk onderwijs aan te bieden en er bestaat geen verplicht vak op het gebied van L&R in het voortgezet onderwijs met een door de overheid vastgesteld curriculum. Voor docenten levensbeschouwing en godsdienst geldt verder een uitzondering wat betreft de formele bekwaamheid: deze docenten dienen wel pedagogisch en didactisch bekwaam te zijn, maar de overheid stelt geen eisen aan hun vakinhoudelijke bekwaamheid. Deze situatie, die afwijkt van de situatie in de meeste andere Noordwest-Europese landen, weerspiegelt de lange geschiedenis van levensbeschouwelijke diversiteit in Nederland.

Een landelijk kerncurriculum L&R

Omdat de overheid terughoudend optreedt op het gebied van levensbeschouwelijk onderwijs, is het aan het onderwijsveld zelf om een landelijk curriculum voor L&R te ontwerpen. Het maken van een landelijk kerncurriculum is dan ook sinds de oprichting van LERVO een van de belangrijkste doelstellingen. Met ‘landelijk kerncurriculum’ bedoelen we een curriculum:

1. dat *algemeen vormend* is en aansluit bij de behoeftes van leerlingen en samenleving;
2. dat voor *alle scholen* in het voortgezet onderwijs (openbaar en bijzonder) is, ongeacht levensbeschouwelijke identiteit; en
3. dat het vakgebied L&R een *helder en gemeenschappelijk profiel* kan verschaffen, terwijl scholen ook voldoende ruimte houden om naast de gemeenschappelijke kern uiting te geven aan de eigen identiteit.

Het eerste kernteam van LERVO (onder leiding van Taco Visser) heeft deze uitgangspunten beschreven in een artikel in *Narthex* waarin Expertisecentrum LERVO zichzelf presenteerde aan het veld (Visser et al. 2018).

1.2 Aanpak van het kerncurriculum L&R

In deze paragraaf lichten we het ontwerpproces toe. We beschrijven hierbij hoe we in de loop van het proces advies hebben ingewonnen van het veld en hoe de ontwerpopdracht aan de curriculumwerkgroep door de stuurgroep meerdere keren is aangescherpt.

1.2.1 Het conceptbasiscurriculum

Begin 2020 werd na een brede werving een curriculumwerkgroep van docenten en lerarenopleiders gevormd, onder leiding van Markus Altena Davidsen (als projectleider curriculum) en Marcel Elsenaar (als projectleider verbinding vo). Eind 2020 publiceerde de curriculumwerkgroep een conceptkerncurriculum (toen ‘basiscurriculum’ genoemd) in *Narthex* (Davidsen 2020a). Dit conceptbasiscurriculum was bedoeld voor zowel de onderbouw als de bovenbouw van het vo en bestond uit twee leerlijnen: een hermeneutisch-communicatieve leerlijn en een religiewetenschappelijke leerlijn.

In zes focusgroepgesprekken werd feedback vanuit het veld opgehaald,² waarvan een samenvatting verscheen in *Narthex* begin 2021 (Davidsen en Elsenaar 2021). Het belangrijkste punt dat naar voren kwam tijdens de feedback was, dat met de twee leerlijnen de belangrijkste vormingstheoretische en vakdidactische visies goed waren vertegenwoordigd, maar dat de benaderingen nog onvoldoende met elkaar waren vervlochten. Daaruit volgde dat de stuurgroep de curriculumwerkgroep de opdracht gaf om een steviger en meer vernieuwend rationale voor het curriculum te ontwikkelen waarin sterke punten van de bestaande benaderingen konden worden verenigd.

1.2.2 De keuze voor de perspectiefgerichte benadering

In de loop van 2021 en 2022 ontwikkelde de curriculumwerkgroep de contouren van zo'n nieuw rationale: de perspectievenbenadering. Inspiratie hiervoor werd gehaald uit de 'perspectiefgerichte benadering' van Fred Janssen en collega's (Janssen, Hulshof en Van Veen 2019). Met deze benadering willen Janssen en collega's een derde weg vinden – tussen teveel leerlinggerichte en te leerstofgerichte benaderingen – die de wereld opent voor de leerling en de leerling opent voor de wereld.

De curriculumwerkgroep publiceerde in 2021 een artikel in *Narthex* over de keuze om het curriculum vanuit de perspectievenbenadering te ontwikkelen (Bollemaat et al. 2021). Omdat een deel van het veld om een stevigere vormingstheoretische onderbouwing van deze keuze vroeg, werd het rationale voor het kerncurriculum nader uitgewerkt in een uitgebreid wetenschappelijk artikel dat in september 2022 verscheen in het tijdschrift *Religie & Samenleving* (Davidsen 2022).

1.2.3 De inspiratieboeken

De stuurgroep besloot in 2022 om de perspectiefgerichte benadering als uitgangspunt te nemen voor de verdere uitwerking van het curriculum. Daarnaast werd besloten om een groter deel van het veld te betrekken bij het beschrijven van de vakperspectieven van L&R, waaronder de vragen, inzichten, begrippen, vaardigheden en houdingen van elk perspectief. De gedachte was dat de resultaten van deze gezamenlijke doordenking van de inhoud en doelen van het vakgebied deels zouden kunnen worden gepubliceerd in een 'inspiratieboek' voor docenten en deels het fundament zouden kunnen vormen voor doelformuleringen van het curriculum. Zo'n veertig docenten, opleiders en wetenschappers werden bij dit project betrokken.

De ambitie was in eerste instantie om één groot inspiratieboek te schrijven. Twee werkconferenties ondersteunden het denk- en schrijfproces, op 10 februari 2023 aan de Tilburg School of Theology en op 24 november 2023 aan de Universiteit voor Humanistiek. Uiteindelijk bleek de inhoud te omvangrijk voor één boek en kozen we er in de zomer van 2024 voor om het boek op te delen in drie delen, elk van circa tweehonderd pagina's. Het eerste inspiratieboek, *Nieuwe werelden openen. Perspectieven op Levensbeschouwing en Religie* (Davidsen 2025),

² Een iets uitgebreidere versie van het conceptbasiscurriculum werd gebruikt voor het ophalen van feedback in de focusgroepen: Davidsen en Projectteam Basiscurriculum (2020).

verscheen op de VDLG-studiedag 18 maart 2025. Een jaar later verscheen *Bronnen van zin. Perspectieven op religieuze verschijnselen* (Davidsen 2026a). Het derde boek, *Religie, levensbeschouwing en burgerschap. Perspectieven op de levensbeschouwelijk diverse samenleving*, wordt begin 2028 verwacht.

De inspiratieboeken belichten de tien vakperspectieven van L&R.³ De eerste twee daarvan zijn vakgebiedeigen:

- Het **zinperspectief** belicht de existentiële ervaringen van contingentie, verwondering en verbondenheid die alle mensen hebben en verkent hoe levensbeschouwingen en religies bronnen van zin aanreiken.
- Het **fenomenologisch** perspectief handelt over hoe religieuze en levensbeschouwelijke tradities in elkaar zitten.

De volgende vijf perspectieven zijn ontleend aan andere vakken en vervolgens toegespitst op L&R:

- Het **historisch** perspectief laat leerlingen begrijpen hoe levensbeschouwingen en religies ontstaan zijn en zich vervolgens ontwikkelen.
- Het **demografisch** perspectief laat leerlingen verkennen hoe levensbeschouwingen en religies verspreid zijn in de wereld, in Nederland en in hun eigen leefomgeving.
- Het **maatschappelijk** perspectief laat leerlingen verkennen hoe de vrijheid van godsdienst met andere vrijheidsrechten kan botsen en helpt hen om te gaan met gevoelige onderwerpen omtrent religie in de publieke ruimte.
- Het **antropologisch** perspectief laat leerlingen verkennen hoe mensen levensbeschouwing en religie beleven en welke invloed dit heeft op hun identiteit en sociale verhoudingen.
- Het **ethisch** perspectief laat leerlingen ethische dilemma's van verschillende kanten zien en leert hen om tot een beredeneerd eigen standpunt te komen.

De overige drie perspectieven zijn vakoverstijgend:

- Het **persoonlijk** perspectief draait om hoe leerlingen zich tot de leerstof verhouden; in onze situatie mede over de persoonlijke levensbeschouwing van de leerling.
- Het **vergelijkend** perspectief gaat om overeenkomsten, verschillen en variatie in levensbeschouwing en religie.
- Het **metaperspectief** verkent de grondslagen en aannames van het vakgebied; bij L&R gaat het bijvoorbeeld over of er een grens te trekken is tussen kennis en geloof.

³ In *Nieuwe werelden openen* komen zes perspectieven aan bod: het persoonlijk, zin-, fenomenologisch, vergelijkend, historisch en ethisch perspectief. *Bronnen van zin* beschrijft hoe je onderwijs over religieuze teksten, rituelen, objecten en gemeenschappen kunt geven met gebruik van de perspectieven. In *Religie, levensbeschouwing en burgerschap* komen de laatste vier perspectieven aan bod: het maatschappelijk, demografisch, antropologisch en metaperspectief. Een vierde inspiratieboek over de vijf wereldreligies en het humanisme is in de planning.

1.2.4 Een kerncurriculum L&R

Na de publicatie van het eerste inspiratieboek gaf de stuurgroep de curriculumwerkgroep⁴ de opdracht om het werk aan het kerncurriculum L&R weer op te pakken. Bij die opdracht stelde de stuurgroep een aantal kaders vast.

1) Vasthouden aan de beginselen van LERVO

Ten eerste werden de beginselen voor een ‘landelijk kerncurriculum’ L&R opnieuw bekrachtigd. Het te ontwikkelen kerncurriculum moet:

1. een *algemeen vormend curriculum* zijn dat aansluit bij de behoeftes van leerlingen en samenleving;
2. geschikt zijn voor *alle scholen* in het voortgezet onderwijs (openbaar en bijzonder), ongeacht levensbeschouwelijke identiteit; en
3. het vakgebied L&R een *helder en gemeenschappelijk profiel* verschaffen, terwijl scholen ook voldoende ruimte houden om naast de gemeenschappelijke kern uiting te geven aan de eigen identiteit.

2) Ontwerpen vanuit de perspectievenbenadering

Ten tweede werd besloten het kerncurriculum vanuit de perspectievenbenadering te ontwerpen. Volgens de perspectievenbenadering wordt het vakgebied L&R bepaald door twee zaken: de *vakobjecten* die leerlingen verkennen, namelijk levensbeschouwing en religie, en de *vakperspectieven* van waaruit leerlingen deze vakobjecten verkennen.

Onder ‘levensbeschouwing’ verstaan we *voorstellingen, leefregels, praktijken en gemeenschappen die duiding bieden aan leven en wereld*. We onderscheiden daarbij institutionele en persoonlijke levensbeschouwing. Iedereen heeft een persoonlijke levensbeschouwing die vaak op een of meer institutionele levensbeschouwingen berust (Van der Kooij 2018). Onder ‘religie’ verstaan we levensbeschouwing die *bij de duiding van leven en wereld rekening houdt met het bestaan van een tweede werkelijkheidsdimensie, naast de alledaagse en tastbare werkelijkheidsdimensie*.

Onder vakperspectief verstaan we een geheel van vragen, begrippen, kennis, inzichten, vaardigheden en houdingen. In de inspiratieboeken van LERVO worden – zoals boven vermeld – tien vakperspectieven beschreven en worden voor elk vakperspectief leerdoelen geformuleerd.

Het is belangrijk te benadrukken dat de leerdoelen in de inspiratieboeken niet het kerncurriculum vormen. De leerdoelen in de inspiratieboeken zijn *mogelijke* doelen die in een landelijk of schoolcurriculum opgenomen *kunnen worden*. Bovendien differentiëren de leerdoelen in de inspiratieboeken niet tussen onderbouw en bovenbouw. Bij het ontwerp van het kerncurriculum hebben we keuzes gemaakt uit de mogelijkheden die de

⁴ De curriculumwerkgroep bestond op dit moment uit Markus Altena Davidsen (voorzitter), Jan Bollemaat, Gijs van Gaans en Anja Kruithof.

perspectievenbenadering biedt. Hierbij hebben we er rekening mee gehouden dat het kerncurriculum L&R alleen de onderbouw behelst.⁵

3) Aansluiting bij actualisatie van kerndoelen en examenprogramma's SLO

Ten derde gaf de stuurgroep de curriculumwerkgroep de opdracht om bij het ontwerp van het kerncurriculum L&R aan te sluiten bij de systematiek en terminologie van de nieuwe kerndoelen en examenprogramma's van SLO. Hiertoe werd de curriculumwerkgroep tijdens het ontwerp van het curriculum ondersteund door curriculumdeskundigen Johan van Driel en Arjan Koek van SLO. Ook het proces van veldraadpleging is door de werkwijze van SLO geïnspireerd.

4) Aansluiting bij wettelijke verplichtingen

Ten vierde gaf de stuurgroep aan dat het kerncurriculum in ieder geval scholen handvatten moet bieden om aan de wettelijke verplichtingen voor het vakgebied L&R te voldoen. Er zijn twee zodanige verplichtingen. Sinds de aanscherping van de Wet verduidelijking burgerschapsopdracht onderwijs is het sinds 1 augustus 2021 voor scholen verplicht om binnen het burgerschapsonderwijs aandacht te schenken aan het "bijbrengen van kennis over en respect voor verschillen in godsdienst en levensovertuiging".⁶ Deze bepaling geldt in dezelfde mate voor de onderbouw als voor de bovenbouw. Vanaf 1 augustus 2026 is het onderwerp geestelijke stromingen tevens verplicht in de onderbouw van het vo, dat wil zeggen de eerste twee jaar van het vmbo en de eerste drie jaar van havo en vwo.⁷ (In paragraaf 1.3 gaan we hier dieper op in).

1.2.5 Proces van advisering

Het proces voor het ophalen van adviezen is geïnspireerd door het proces van SLO, maar versimpeld vanwege de kleinere capaciteit van LERVO. Er werd besloten twee keer advies van het veld in te winnen; allereerst op een conceptversie bestaand uit karakteristiek en raamwerk met een overzicht van de verschillende scenario's voor implementatie, en vervolgens op een tweede conceptversie van een volledig uitgewerkt curriculum.

Zoals beschreven in de begeleidende tekst bij de eerste conceptversie uit december 2025 was het oorspronkelijk de bedoeling om drie advieskringen te vormen: een voor docenten, een voor opleiders en wetenschappers en een met vertegenwoordigers van de profielorganisaties. Uiteindelijk is het inwinnen van advies iets anders verlopen. Alleen voor opleiders en wetenschappers is een advieskring gevormd. Juliëtte van Deursen, destijds voorzitter van het Vakdidactisch Meesterschapsteam L&R, bracht vertegenwoordigers van hogescholen en

⁵ In hoofdstuk 2 (Inhoudelijke toelichting) beschrijven we nader hoe we het kerncurriculum L&R hebben ontworpen vanuit de perspectievenbenadering. In een bijlage geven we aan in welke hoofdstukken de inspiratieboeken de verschillende onderdelen van het kerncurriculum nader toelichten. Leerdoelen in de inspiratieboeken die specifiek voor de bovenbouw zijn bedoeld, zullen we later in een handreiking voor de bovenbouw opnemen.

⁶ Artikel 2.2, lid 1, onder c. Wet voortgezet onderwijs 2020.

⁷ Artikel 2.13, lid 4, onder h. Wet voortgezet onderwijs 2020.

universiteiten bij elkaar voor een adviesmiddag aan de TST in Utrecht op 9 februari 2026. Docenten in het vo hebben advies gegeven in drie online focusgroepen (een voor het vmbo en twee voor havo/vwo) die de curriculumwerkgroep in januari 2026 organiseerde in samenwerking met het VDLG-bestuur. De profielorganisaties hadden de voorkeur om elk schriftelijk te reageren. Daarom werden ook de andere partners van LERVO uitgenodigd om een schriftelijk advies te geven; van deze mogelijkheid hebben Fontys, CHE, VIAA en TUU gebruik gemaakt.

Alles bij elkaar namen elf vo-docenten en zeventien opleiders en wetenschappers deel aan de adviesgesprekken. Mondeling of schriftelijk advies hebben we ontvangen van vertegenwoordigers van 19 van de toen 20 partners van LERVO. Een samenvatting van de adviezen op het eerste concept zijn gepubliceerd in *Narhex* en op de website van LERVO (Davidsen 2026b). In hoofdstuk 2 (Inhoudelijke toelichting) beschrijven we in detail hoe we gebruik hebben gemaakt van de inhoudelijke adviezen vanuit het veld.

1.3 Verankering van het kerncurriculum L&R in wet- en regelgeving

In deze paragraaf beschrijven we welke wettelijke verplichtingen er voor scholen in het vo gelden voor het vakgebied L&R. Vervolgens beschrijven we hoe het kerncurriculum L&R scholen een handvat biedt om aan deze verplichtingen te voldoen.

1.3.1 Het vakgebied L&R in de wet op het voortgezet onderwijs

De wettelijke grondslag voor het vo is geregeld in de Wet voortgezet onderwijs 2020.⁸ Meerdere artikelen in deze wet hebben betrekking op het vakgebied L&R, waarvan twee van algemene aard. Artikel 1.4 over het karakter en de doelen van het vo stelt onder meer vast dat het vo algemene vorming omvat en leerlingen moet voorbereiden op deelname aan de maatschappij. Artikel 2.2 preciseert dat onderwijs actief burgerschap en sociale cohesie op doelgerichte en samenhangende wijze moet bevorderen. Onderdeel hiervan is het bijbrengen van kennis over en respect voor verschillen in godsdienst en levensovertuiging.

Hoe deze algemene doelstellingen bereikt kunnen worden, wordt voor de onderbouw verder toegelicht in artikel 2.13.⁹ Dit artikel beschrijft de verplichte onderwerpen in de onderbouw en verplicht de overheid om deze nader uit te werken in kerndoelen. In verband met de actualisatie van de kerndoelen is deze bepaling in de wet aangepast met de Wet aanpassing grondslagen kerndoelen.¹⁰ Hiermee is het onderwerp geestelijke stromingen verplicht geworden in de onderbouw vanaf het schooljaar 2026-2027 en het onderwerp burgerschap vanaf het schooljaar 2027-2028. Wat geestelijke stromingen precies inhoudt, wordt niet verduidelijkt in de Memorie

⁸ <https://wetten.overheid.nl/BWBR0044212/2026-08-01>.

⁹ Artikel 2.13 gaat in principe alleen over de eerste twee leerjaren, maar artikel 2.19 preciseert dat de verplichtingen in artikel 2.13 ook betrekking hebben op het derde leerjaar van havo en vwo.

¹⁰ https://www.eerstekamer.nl/wetsvoorstel/36699_wet_herziening_wettelijke. De wet werd met grote meerderheid aangenomen. In de Tweede Kamer stemden SGP en FvD tegen, in de Eerste Kamer alleen FvD.

van Toelichting bij de Wet aanpassing grondslagen kerndoelen. Het ligt wel voor de hand dat de wetgever een invulling van geestelijke stromingen in het vo verwacht dat in het verlengde ligt van de invulling van geestelijke stromingen in het primair onderwijs waar het sinds 1985 verplicht is. Dat wil zeggen: aandacht voor de wereldreligies en het humanisme en inzicht in levensbeschouwing en religie als algemeen-menselijke verschijnselen vanuit een algemeen vormend perspectief (Meijer 1990; Beemsterboer 2011; Meijer 2006).

Voor openbare en bijzondere scholen gelden verder specifieke bepalingen per schoolsoort. Artikel 2.3 van de Wet voortgezet onderwijs 2020 stelt voor het openbaar onderwijs het volgende: “Openbaar voortgezet onderwijs draagt bij aan de ontwikkeling van leerlingen met aandacht voor de godsdienstige, levensbeschouwelijke en maatschappelijke waarden die leven in de Nederlandse samenleving. Daarbij wordt de betekenis van de verscheidenheid van deze waarden onderkend. Openbaar voortgezet onderwijs wordt zo gegeven dat ieders godsdienst of levensovertuiging wordt geëerbiedigd.” Artikel 2.21 regelt dat bijzondere scholen godsdienstig of levensbeschouwelijke onderwijs vanuit de identiteit van de school verplicht kan stellen voor alle leerlingen. Artikel 2.35 regelt dat openbare scholen verplicht zijn om godsdienstig of humanistisch vormingsonderwijs (G/HVO) te organiseren voor leerlingen van wie de ouders dat wensen.

Samenvattend: de wet verplicht scholen om *algemeen vormend onderwijs* in het vakgebied L&R te geven met focus op de levensbeschouwelijke diversiteit in Nederland (onderwerpen geestelijke stromingen en burgerschap; artikelen 1.4, 2.2 en 2.13). Hiernaast waarborgt de wet het recht van bijzondere scholen (artikel 2.21) en van ouders van leerlingen op openbare scholen (artikel 2.35) om voor leerlingen onderwijs *vanuit de eigen levensbeschouwelijke of religieuze traditie* te bieden. De kerndoelen van SLO en het kerncurriculum L&R van LERVO hebben alleen betrekking op het algemeen vormende deel van het vakgebied L&R. Hoe invulling te geven aan godsdienstig of levensbeschouwelijk onderwijs vanuit de eigen identiteit valt geheel onder de verantwoordelijkheid van het bevoegd gezag.

1.3.2 Het vakgebied L&R in de nieuwe kerndoelen

Het ministerie van OCW heeft SLO opdracht gegeven om kerndoelen te formuleren voor alle verplichte onderwerpen, waaronder burgerschap en geestelijke stromingen.

Burgerschap

Voor het onderwerp burgerschap heeft SLO een plek gegeven aan levensbeschouwelijke en religieuze diversiteit in kerndoel 19B (Diversiteit in de samenleving). De doelformulering in de uitwerking van dit kerndoel luidt: “[het gaat hierbij om] beschrijven van aspecten van diversiteit: godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, afkomst, geslacht, handicap en seksuele gerichtheid” (SLO 2025a, 17). Deze formulering is min of meer direct overgenomen uit artikel 2.2 over actief burgerschap en sociale cohesie in de Wet voortgezet onderwijs 2020.

Geestelijke stromingen

Toen SLO opdracht kreeg om kerndoelen te formuleren, was geestelijke stromingen nog niet verplicht in het voortgezet onderwijs. De Wet aanpassing grondslagen kerndoelen, die geestelijke stromingen verplicht maakt, werd pas aangenomen in de Tweede Kamer in december 2025, een maand nadat SLO de definitieve conceptkerndoelen voor het leergebied mens en maatschappij had opgeleverd (SLO 2025b).

Voor het *primair* onderwijs heeft SLO geestelijke stromingen ondergebracht in kerndoel 28C diversiteit met de subdoelzin “[het gaat hierbij om] beschrijven van diversiteit op het gebied van godsdienst en levensovertuiging: jodendom, christendom, islam, hindoeïsme, boeddhisme en humanisme” (SLO 2025a, 20). In het toelichtingsdocument licht SLO deze keuze toe: “Een van de terreinen waarop diversiteit als maatschappelijk verschijnsel zichtbaar is, is ‘religie’. Omdat religie een onderdeel kan zijn van diversiteit, hebben we de inhoud ‘geestelijke stromingen’ uit de sectorwetten hier [in kerndoel 28C] een plaats gegeven” (SLO 2025c, 41).

Voor het *voortgezet* onderwijs ontbreekt nu een vergelijkbare invulling van het onderwerp geestelijke stromingen in kerndoel 28C. Op het moment dat de nieuwe kerndoelen wettelijk in werking treden (1 augustus 2027) dreigt daarmee een onhoudbare situatie te ontstaan: geestelijke stromingen is dan wettelijk verplicht in het voortgezet onderwijs, maar komt niet tot uitdrukking in de kerndoelen. Scholen zullen dan een nodig handvat missen om aan de wet te voldoen, en de wetgever vervult niet de verplichting om voor alle verplichte onderwerpen (waarvan ook geestelijke stromingen) kerndoelen te formuleren.

Om in werking te kunnen treden, moeten de definitieve conceptkerndoelen voor de overige leergebieden, d.w.z. alle leergebieden behalve Nederlandse taal en rekenen en wiskunde, doormiddel van een AMvB ondergebracht worden in het Uitvoeringsbesluit WVO 2020. Hierover organiseerde het ministerie van OCW in juni 2026 een internetconsultatie. In een reactie hebben de VDLG en LERVO namens achttien partijen in het levensbeschouwelijk onderwijsveld staatssecretaris Judith Tielen geadviseerd om voor het voortgezet onderwijs een doelformulering toe te voegen aan kerndoel 28C om zo geestelijke stromingen ook een plek te geven in de officiële kerndoelen voor het voortgezet onderwijs. Concreet hebben we de volgende doelformulering voorgesteld: “[het gaat hierbij om] analyseren van diversiteit aan godsdiensten en levensovertuigingen, met name hoe mensen die beleven en vormgeven”.¹¹ Op het moment van schrijven is nog onduidelijk of ons advies zal leiden tot een aanpassing van het kerndoel. De wettelijke verplichting voor alle scholen om het onderwerp geestelijke stromingen te behandelen staat vast, maar het blijft onduidelijk hoeveel houvast de wetgever in de kerndoelen aan scholen biedt voor het vervullen van deze verplichting.

¹¹ Snel, Pieter en Markus Altena Davidsen. “[Reactie namens de VDLG en het Expertisecentrum LERVO](#)”. 8 juni 2026.

1.3.3 Het kerncurriculum L&R als kerndoel binnen het leergebied mens en maatschappij

SLO heeft het leergebied mens en maatschappij opgedeeld in vijf domeinen en voor elk domein een kerndoel geformuleerd. Het gaat om de volgende vijf domeinen:

- domein 'vraagstukken en perspectieven' (kerndoel 24);
- domein 'mens en ruimte' (kerndoel 25);
- domein 'mens en tijd' (kerndoel 26);
- domein 'mens en welvaart' (kerndoel 27); en
- domein 'mens en samenleving' (kerndoel 28).

Deze domeinen en kerndoelen moeten invulling geven aan de volgende verplichte onderwerpen, zoals beschreven in artikel 2.13 in de Wet voortgezet onderwijs 2020 (zie paragraaf 1.3.1 boven): aardrijkskunde, geschiedenis en staatsinrichting, economie, geestelijke stromingen en sociale redzaamheid en gezond gedrag. Het domein 'vraagstukken en perspectieven' (kerndoel 24) is overkoepelend, maar de overige domeinen/kerndoelen corresponderen vrijwel direct met verplichte onderwerpen: het domein 'mens en ruimte' (kerndoel 25) geeft invulling aan het onderwerp aardrijkskunde, het domein 'mens en tijd' (kerndoel 26) geeft invulling aan het onderwerp geschiedenis en staatsinrichting en het domein 'mens en welvaart' (kerndoel 27) geeft invulling aan het onderwerp economie. Het domein 'mens en samenleving' (kerndoel 28) is breder geformuleerd en geeft invulling aan (elementen van) meerdere onderwerpen: subdomein 28D (sociale omgeving) geeft invulling aan het onderwerp sociale redzaamheid en gezond gedrag en subdomein 28B (invloed en macht) geeft invulling aan de component 'staatsinrichting' van het onderwerp geschiedenis en staatsinrichting. Verder dragen de subdomeinen 28A (samenleving), 28B (invloed en macht) en 28C (diversiteit) toe aan de invulling van burgerschap.

Van de verplichte onderwerpen in de wet ontbreekt in de domeinen/kerndoelen mens en maatschappij vooralsnog geestelijke stromingen. Zoals boven beschreven heeft geestelijke stromingen voor het po een kleine plek gekregen als onderdeel van subdomein 28C over diversiteit. Mogelijk wordt uiteindelijk een vergelijkbare doelformulering over geestelijke stromingen toegevoegd aan dit subdomein voor het vo.

LERVO is van mening dat een enkele doelformulering onvoldoende houvast biedt aan scholen om aan de wettelijke verplichting omtrent geestelijke stromingen te voldoen. Bij een wettelijk verplicht onderwerp hoort een volledig domein en een zelfstandig kerndoel. We hebben daarom het kerncurriculum L&R de vorm gegeven van een domein binnen het leergebied mens- en maatschappij. Dit domein noemen we 'mens, levensbeschouwing en religie' en we hebben er een volledig kerndoel voor ontworpen. Wanneer scholen aan de slag gaan om hun curriculum in de onderbouw te vernieuwen aan de hand van de nieuwste wet- en regelgeving, kunnen ze gebruikmaken van het kerncurriculum/kerndoel L&R naast de officiële 45 kerndoelen van SLO. Hiermee kunnen ze aan alle wettelijke verplichtingen voldoen, inclusief die voor geestelijke stromingen.

Inclusief het kerncurriculum/kerndoel L&R, ziet het raamwerk van het volledige leergebied mens- en maatschappij er als volgt uit:

Leergebied mens en maatschappij		
Domein		Wettelijk verplichte onderwerpen
Domein: vraagstukken en perspectieven		
24	De leerling onderzoekt vraagstukken over mens en samenleving A. Denkwijzen B. Vraagstukken C. De omgeving van de school	(onderwerpoverstijgend)
Domein: mens en ruimte		
25	De leerling verkent geografische verschijnselen A. Wereldbeeld B. De aarde als leefomgeving	aardrijkskunde
Domein: mens en tijd		
26	De leerling verkent historische verschijnselen A. Historische ontwikkelingen B. Tijd C. Doorwerking van het verleden	het component geschiedenis van geschiedenis en staatsinrichting
Domein: mens en welvaart		
27	De leerling onderzoekt economische verschijnselen A. Economische systemen B. Economische keuzes	economie
Domein: mens en samenleving		
28	De leerling verkent hoe mensen met elkaar samenleven A. Samenleving B. Invloed en macht C. Diversiteit D. Sociale omgeving	A, B, C, D: burgerschap D: sociale redzaamheid B: het component staatsinrichting van geschiedenis en staatsinrichting
Domein: mens, levensbeschouwing en religie		
	De leerling verkent levensbeschouwelijke en religieuze verschijnselen A. Levensbeschouwelijke en religieuze tradities B. Levensbeschouwing en religie C. Levensbeschouwing en religie in de samenleving	A, B, C: geestelijke stromingen C: het onderdeel diversiteit van godsdienst en levensovertuiging van burgerschap

1.4 Onderdelen van het kerncurriculum L&R

Het kerncurriculum L&R bestaat uit drie onderdelen: een karakteristiek, een kerndoel en een begrippenlijst. De kerndoelenboekjes van SLO bevatten naast deze drie onderdelen een vierde onderdeel: een raamwerk met een overzicht van de domeinen en kerndoelen van het betreffende leergebied. Het kerncurriculum L&R bevat geen raamwerk, omdat het betrekking

heeft op een domein binnen het leergebied mens en maatschappij (zie paragraaf 1.3 boven). We spreken daarom niet van een leergebied L&R, maar van een vakgebied L&R.

De **karakteristiek** beschrijft wat het vakgebied kenmerkt, wat de positie van het vakgebied in de onderbouw van het vo is, en hoe het vakgebied samenhangt met andere vak- en leergebieden in de onderbouw en de bovenbouw van het vo.

De **karakteristiek** bestaat uit drie paragrafen:

- *Kenmerken van het vakgebied L&R*
Deze paragraaf verwoordt de kern van het vakgebied voor de onderbouw en beschrijft hoe het vakgebied bijdraagt aan de realisatie van de drie doeldomeinen van het onderwijs: kwalificatie, socialisatie en subjectificatie.
- *Verhouding tussen het kerncurriculum L&R en religieuze benaderingen tot L&R*
Deze paragraaf beschrijft hoe de algemeen vormende benadering tot het vakgebied L&R zich verhoudt tot benaderingen tot L&R vanuit een specifieke levensbeschouwelijke of religieuze traditie. Het kerncurriculum L&R beperkt zich tot de algemeen vormende benadering. Het laat hierbij ruimte voor scholen om zelf ook het vakgebied deels vanuit een levensbeschouwelijke of religieuze benadering invulling te geven.
- *Samenhang met andere leergebieden*
Deze paragraaf maakt duidelijk hoe het vakgebied zich inhoudelijk verhoudt tot andere leergebieden in onderbouw en bovenbouw, waaronder burgerschap.

Het **kerndoel** bestaat uit:

- **Kernzin:** de kernzin is een globale verwoording van de inhoud van het domein ‘mens, levensbeschouwing en religie’, maar is zelf geen beheersings- of ervaringsdoel. De kernzin is overkoepelend voor de doelzinnen die onder de kernzin zijn opgenomen.
- **Doelzinnen:** De doelzinnen met bijbehorende uitwerking ‘het gaat hierbij om’ beschrijven de inhoudelijke invulling van het kerndoel.

Een **doelzin** maakt duidelijk wat van de leerling wordt verwacht aan kennis, vaardigheden en/of houdingen. Het doel is altijd geformuleerd in ABC-vorm: *audience* (publiek: de leerling), *behaviour* (gedrag, bijvoorbeeld redeneert, onderzoekt) en *content* (leerinhoud, bijvoorbeeld kernideeën aan de hand van teksten en praktijken).

De **uitwerking** is een puntsgewijze uitwerking van de onderdelen B en C uit de doelzin. De uitwerking wordt ingeleid met ‘Het gaat hierbij om’.

SLO maakt op niveau van doelzinnen onderscheid tussen verschillende soorten doelen. Beheersingsdoelen beschrijven de kennis, vaardigheden en houdingen die leerlingen moeten bereiken. Ervaringsdoelen beschrijven welke inspanningen van

leerlingen worden verwacht met het oog op ervaringen en/of expressieve reacties. Ervaringsdoelen zijn belangrijk in het vakgebied L&R. Dit type doel geeft ruimte om in het kerncurriculum L&R leerlingen dingen te laten meemaken waarvan het leereffect zich niet makkelijk laat meten, maar die belangrijk kunnen zijn voor hun persoonsvorming. Hybride doelen zijn doelen die beheersings- en ervaringsdoelen combineren. In het kerncurriculum L&R is doel A een beheersingsdoel en zijn de doelen B en C hybride doelen.

Het geheel van kernzin, doelzinnen en uitwerkingen vormt het kerndoel.

- In de **begrippenlijst** staan omschrijvingen van enkele gehanteerde vakbegrippen in de karakteristiek en het kerndoel.

2 Inhoudelijke toelichting

In dit hoofdstuk lichten we de inhoudelijke keuzes toe die ten grondslag liggen aan het kerncurriculum L&R. Eerst geven we een toelichting op de karakteristiek en beschrijven we daarbij hoe het kerncurriculum bijdraagt aan de drie doeldomeinen van het onderwijs: kwalificatie, socialisatie en subjectificatie. Daarna geven we een toelichting op de doelformuleringen in het kerndoel. Daarbij beschrijven we hoe de doelen van het kerncurriculum zich verhouden tot de leerdoelen die binnen de perspectievenbenadering zijn geformuleerd en die we in de inspiratieboeken van LERVO beschrijven.

2.1 Toelichting op de karakteristiek

De karakteristiek kwam tot stand middels een lang proces van literatuurstudie, discussies, ontwerp en herschrijvingen. In dit proces hebben leden van de curriculumwerkgroep inspiratie gehaald uit vier verschillende soorten bronnen:

1. Eerdere Nederlandse aanzetten tot een curriculum L&R (Swetselaar en Visser 2011; Visser 2016; Davidsen et al. 2017; Visser et al. 2018).
2. Nederlandse en internationale vakliteratuur over het vakgebied L&R vanuit een algemeen vormend perspectief (in Van Dijk-Groeneboer et al. 2020 m.n. Van Gaans 2020, Pollefeyt 2020, Van Wilgenburg 2020 en Davidsen 2020b; verder Vermeer 2012; 2016; Veugelers 2008; Ter Avest et al. 2008; Bertram-Troost et al. 2009; Loobuyck 2014; Erricker 2010; Andreassen 2016).
3. Beschrijvingen van de karakteristiek van het vakgebied L&R in landen waar we ons vaak mee vergelijken (m.n. Engeland: CoRE 2018; cf. De Beer 2019; Noorwegen: Davidsen 2019; Denemarken).
4. Adviezen over onderwijs over het vakgebied L&R van internationale organisaties waarbij Nederland is aangesloten (Raad van Europa 2008; OSVE 2007).

Het eerste basiscurriculum uit december 2020 (Davidsen 2020a) bevatte nog geen volledige karakteristiek van het vakgebied L&R zoals in deze publicatie. Wel hebben we daar al twee kenmerken van het vakgebied L&R beschreven die nog steeds leidend zijn: (1) het vermogen tot een wissel tussen binnen- en buitenperspectief als centrale vaardigheid en (2) de vijf wereldreligies en het humanisme als centrale leerinhoud (Davidsen 2020a, 19).

De eerste conceptversie van het kerncurriculum uit december 2025 bevat een volledige karakteristiek, maar wel een die het vakgebied L&R beschrijft voor het hele vo (onder- en bovenbouw samen). De karakteristiek in deze publicatie gaat alleen over het vakgebied L&R in de onderbouw. Daarom zijn in deze tweede versie een aantal elementen uit de karakteristiek gehaald, die bovenbouwstof beschreven. Dan hebben we het over hogere orde vaardigheden: het vermogen om ethische dilemma's vanuit verschillende gezichtspunten te analyseren

(ethisch perspectief) en het vermogen om op de aannames van het vakgebied te reflecteren (metaperspectief). Deze onderdelen van het vakgebied zullen onderdeel worden van een nog te ontwikkelen examenprogramma. Aan de hand van de feedback uit de eerste veldconsultatieronde hebben we een aantal details verder aangescherpt.

2.1.1 Het kerncurriculum en de drie doeldomeinen van het onderwijs

Het funderend onderwijs beoogt bij te dragen aan de drie doeldomeinen van het onderwijs: kwalificatie, socialisatie en subjectificatie (Biesta 2012; 2014; 2022). Het ministerie van OCW heeft dit beschreven in het “Rationale van het funderend onderwijs” (OCW 2021). Voor SLO is het bij de actualisatie van de kerndoelen een belangrijk beginsel dat de kerndoelen evenredig moeten bijdragen aan de drie doeldomeinen. Ook de perspectievenbenadering van LERVO neemt de drie doeldomeinen van Biesta als uitgangspunt (Davidsen 2022, 202–210; 2025a, 11–12).

Onder kwalificatie verstaat Biesta “het aanleren van kennis, vaardigheden en begrip” (2012, 30). Socialisatie is het inleiden van jongeren in tradities en gemeenschappen, en subjectificatie is het individuatieproces dat jongeren in staat stelt zelfstandig en reflectief tegenover dezelfde tradities en gemeenschappen te staan (Biesta 2012, 30). Biesta heeft zijn theorie over de doeldomeinen van het onderwijs in het Engels geconcipieerd en daarom zijn er in het Nederlands verschillende vertalingen van zijn term ‘*subjectification*’ in omloop. Soms wordt *subjectification* vertaald als persoonsvorming, ook door Biesta zelf (bv. 2012, 31). Het ministerie van OCW en SLO hanteren deze vertaling. In recentere artikelen heeft Biesta echter benadrukt dat de Nederlandse term persoonsvorming geen goede weergave is van de Engelse term *subjectification*. Persoonsvorming, zegt Biesta, is de som van socialisatie en subjectificatie (2017, 8–10; 2018, 8–9). LERVO volgt deze voorkeur van Biesta en hanteert subjectificatie in een smalle betekenis en persoonsvorming in een bredere betekenis die zowel subjectificatie als socialisatie behelst.

In onderwijs over het vakgebied L&R krijgt persoonsvorming op verschillende manieren invulling. Wiel Veugelers (2008) maakt hierbij onderscheid tussen ‘persoonlijke levensbeschouwelijke ontwikkeling binnen een levensbeschouwelijke traditie’ en ‘levensbeschouwelijke ontwikkeling binnen een democratisch kader’. De invulling van persoonsvorming als ‘persoonlijke levensbeschouwelijke ontwikkeling binnen een levensbeschouwelijke traditie’ wordt in de internationale literatuur vaak *teaching into religion* genoemd. De socialisatie in de traditie van de school staat hierbij centraal en het kan een leerdoel zijn dat leerlingen zich bepaalde geloofsvoorstellingen eigen maken en dat ze bepaalde religieuze handelingsvoorschriften gaan naleven. Hoeveel ruimte wordt gelaten voor leerlingen om zelfstandig en reflectief naar de eigen traditie te kijken (subjectificatie voor Biesta), varieert. De invulling van persoonsvorming als ‘levensbeschouwelijke ontwikkeling binnen een democratisch kader’ wordt in de internationale literatuur omschreven als *learning from religion*. De socialisatiecomponent hierbij bestaat erin, dat leerlingen geconfronteerd worden met levensbeschouwelijke en religieuze tradities en instituties in de samenleving en met de regels en normen die gelden voor het verdraagzaam samenleven in een democratische en diverse

samenleving. De subjectificatie bestaat erin dat leerlingen worden ondersteund in het zoeken van een eigen levensbeschouwelijke positie, maar zonder dat één bepaalde eindpositie wordt nagestreefd.

Uit de veldconsultatie naar aanleiding van de eerste versie van het conceptcurriculum L&R kwam uit enkele reacties naar voren, dat men in het kerncurriculum nog onvoldoende aandacht zag voor persoonsvorming in de zin van ‘persoonlijke levensbeschouwelijke ontwikkeling binnen een levensbeschouwelijke traditie’ (*teaching into religion*). Zoals we nu duidelijker hebben aangegeven in de karakteristiek, valt persoonsvorming in deze vorm buiten het algemeen vormende kerncurriculum L&R. Scholen blijven echter alle vrijheid houden om in aanvulling op het gemeenschappelijke kerncurriculum ook onderwijs aan te bieden behorend bij hun specifieke levensbeschouwing of religie. Het is in dat geval aan het bevoegd gezag om doelformuleringen te beschrijven die de doelformuleringen uit het gemeenschappelijke kerncurriculum kunnen aanvullen.

Samenvattend: wanneer we stellen dat het kerncurriculum L&R algemeen vormend is, bedoelen we daarmee dat het bijdraagt aan:

- kwalificatie (kennis, inzicht en vaardigheden die de wereld openen voor de leerling; *learning about religion*) en
- persoonsvorming (socialisatie en subjectificatie die de leerling opent voor de wereld; *learning from religion*, maar geen *teaching into religion*).

Wat betreft *kwalificatie* gaat het bij het vakgebied L&R erom dat leerlingen inzicht krijgen in de binnen- en buitenkant van levensbeschouwing en religie. Het gaat ons hierbij niet om dat leerlingen zo veel mogelijk losstaande feiten over levensbeschouwingen en religies kunnen reproduceren, maar dat ze inzicht en overzicht krijgen in levensbeschouwing en religie als fundamentele onderdelen van cultuur en samenleving.

Wat betreft *persoonsvorming* maakt het vakgebied L&R leerlingen bekend met de grote diversiteit aan levensbeschouwing in de samenleving en helpt het leerlingen bewust hun eigen levensbeschouwelijke of religieuze identiteit te verkennen. Verder doen leerlingen ervaringen met andere levensbeschouwingen en religies op en leren zich daartoe te verhouden. Religieuze leerlingen leren zich hierbij te verplaatsen in een seculier perspectief, en niet-religieuze leerlingen leren zich verplaatsen in een religieus perspectief. Hierdoor groeit het wederzijdse begrip en doen leerlingen ervaringen op die hen kunnen aanzetten tot reflectie op wie ze zelf zijn en op hoe we met elkaar op een goede manier kunnen samenleven. De ervaringen, houdingen en sociale competenties die leerlingen opdoen binnen het vakgebied L&R dragen daarmee, behalve aan persoonsvorming, substantieel bij aan de burgerschapsvorming van leerlingen (hierover ook Van Gaans 2020, 316–318, 328–330).

De cruciale vaardigheid hierbij is als een rode draad: het vermogen om te kunnen wisselen tussen het perspectief van de belangstellende buitenstaander, het levensbeschouwelijk binnenperspectief van de ander en het eigen, persoonlijke binnenperspectief.

2.1.2 Bijdrage aan burgerschap

In 2021 werd het artikel over burgerschapsonderwijs in de wetten voor primair en voortgezet onderwijs herzien. De nieuwe wetstekst legt vast dat de burgerschapsopdracht van scholen twee deelopdrachten bevat: scholen moeten leerlingen “respect voor en kennis van de basiswaarden van de democratische rechtstaat” en “kennis over en respect voor verschillen in godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, afkomst, geslacht, handicap of seksuele gerichtheid” bijbrengen. Curriculummakers van SLO stellen dat burgerschap twee ‘kernen’ bevat: democratie en diversiteit (Noordink en Kampman 2023, 36). Bij de kern diversiteit staat levensbeschouwelijke en religieuze diversiteit voorop.

Het vakgebied L&R draagt bij aan beide kernen van de burgerschapsopdracht. Het kerncurriculum geeft leerlingen kennis over de diversiteit aan levensbeschouwingen en religies in Nederland, waaronder de diversiteit binnen deze tradities, en leert hen hiermee respectvol om te gaan. Hiermee wordt een bijdrage geleverd aan de kern diversiteit. Verder verkennen leerlingen de plek van levensbeschouwing en religie binnen het democratisch bestel, met aandacht voor hoe de vrijheid van godsdienst kan botsen met andere vrijheden. Hiermee levert het vakgebied L&R een bijdrage aan de kern democratie.

2.2 Toelichting op de doelformuleringen in het kerndoel

In deze paragraaf lichten we eerst kort de kernzin toe en daarna de drie doelzinnen inclusief uitwerking.

De kernzin

De kernzin luidt “De leerling verkent levensbeschouwelijke en religieuze verschijnselen.” We hebben voor deze formulering gekozen om zo veel mogelijk aan te sluiten bij de formuleringen van de kernzinnen bij de andere onderwerpspecifieke kerndoelen binnen het leergebied mens en maatschappij. De kernzinnen bij kerndoelen 25, 26 en 27 hebben allen dezelfde opbouw: “de leerling verkent geografische/historische/economische verschijnselen”.

Met ‘verschijnselen’ wordt bedoeld alle uitdrukkingsvormen van levensbeschouwing en religie. Het kan bijvoorbeeld gaan over levensbeschouwelijke en religieuze teksten, praktijken, geloofsvorstellungen, leefregels, objecten, identiteiten, ervaringen, instituties, gemeenschappen en tradities.

We hebben in de kernzin gekozen voor het brede handelingswerkwoord ‘verkennen’ omdat dit ruimte biedt aan beide aspecten van de perspectievenbenadering: dat leerlingen actief levensbeschouwing en religie van buitenaf onderzoeken, en dat leerlingen de binnenkant van levensbeschouwing en religie bij zichzelf en anderen ervaren en daarop reflecteren.

Subdomein A: Levensbeschouwelijke en religieuze tradities

Bij dit subdomein gaat het er niet om het opdoen van zoveel mogelijke feitenkennis maar om inzicht in hoe levensbeschouwelijke en religieuze tradities in elkaar zitten. Twee kerninzichten uit de perspectievenbenadering staan hierbij centraal:

1. *Tradities kennen enkele kernideeën waarvan andere ideeën, praktijken en leefregels zijn afgeleid.* (Dit is een kerninzicht uit het fenomenologisch perspectief).

Kernideeën vatten de belangrijkste voorstellingen en doelstelling van een traditie samen. Het zijn de rode draden van de tradities. Wat de kernideeën zijn, daar kunnen leerlingen achter komen door verhalen en praktijken in samenhang te onderzoeken.¹² Hierdoor doen leerlingen uiteraard ook kennis op over de individuele verhalen en praktijken die ze bekijken en oefenen ze hun analysevaardigheden. Echter, het belangrijkste leerdoel blijft dat ze grip krijgen op de kernideeën en deze kunnen herkennen en uitleggen. Welke kernideeën leerlingen precies moeten leren kennen, hebben we niet opgenomen in de doelformuleringen. Voor het christendom denken we aan geloof in Jezus als Verlosser, de verwachting van het Koninkrijk van God, naastenliefde als ethisch principe en het instituut van de kerk. Voor de islam denken we aan geloof in Allah, de profeet Mohammed, de vijf zuilen en de islam als systeem van rechtsvinding.¹³

2. *Tradities veranderen in de loop van de tijd en daarom kunnen dezelfde kernideeën in andere tijden verschillend worden uitgelegd.* (Dit is een kerninzicht uit het historisch perspectief).

Tradities zijn niet monolithisch, maar kennen ontwikkeling en variatie. Niet alleen de uitleg van de kernideeën van een traditie is overigens aan verandering onderhevig; soms veranderen de kernideeën zelf. In dat geval ontstaat een nieuwe religie uit een oude. Dit proces laat zich waarnemen bij een historische vergelijking van de drie monotheïstische religies.

De vraag *welke* levensbeschouwelijke en religieuze tradities in het kerncurriculum moesten worden opgenomen en welke niet, is onderwerp geweest van vele discussies binnen de curriculumwerkgroep en tijdens verschillende feedbacksessies. In principe bevat het vakgebied L&R alle levensbeschouwingen en religies, groot en klein, uit heden en verleden. Niet alleen de wereldreligies, maar ook bijvoorbeeld nieuwe religies zoals Wicca en Scientology, hedendaagse vormen van (alternatieve) spiritualiteit en antieke religies zoals die van de oude Grieken en Romeinen vallen onder de stof die behandeld *zou kunnen worden*. Niet alle

¹² Verschillende hoofdstukken in de inspiratieboeken beschrijven werkvormen waarmee leerlingen aan de hand van concrete teksten, praktijken, objecten en gemeenschappen de kernideeën van levensbeschouwelijke en religieuze tradities kunnen onderzoeken: zie in *Nieuwe werelden openen* (Davidsen 2025) de hoofdstukken over het zin- en fenomenologisch perspectief en in *Bronnen van zin* (Davidsen 2026a) de hoofdstukken over religieuze teksten, religieuze praktijken, religieuze objecten en religieuze gemeenschappen. Zie ook Davidsen en Van der Meer (2026).

¹³ Een vierde inspiratieboek over de vijf wereldreligies en het humanisme is in de planning. In dit boek zal aan elk van de zes tradities een hoofdstuk worden gewijd. Hierin zullen we de kernideeën van de verschillende tradities beschrijven en een aantal teksten en praktijken opnemen die leerlingen kunnen analyseren in de klas om de kernideeën op te sporen.

levensbeschouwingen en religies zijn echter van even groot belang voor algemeen vormend onderwijs.

Uiteindelijk hebben we ervoor gekozen om de vijf (zogenoemde) wereldreligies (jodendom, christendom, islam, boeddhisme en hindoeïsme) en het humanisme tot de verplichte stof te rekenen. Dat heeft deels een pragmatische reden: deze zes stromingen worden al genoemd in de nieuwe kerndoelen als verplichte stof bij het onderwerp geestelijke stromingen in het po (SLO 2025b, 20). Inhoudelijk is de keuze ook goed te verdedigen. Het christendom en de islam zijn de grootste religies in Nederland én wereldwijd. Het jodendom speelt een belangrijke rol in de Nederlandse geschiedenis en is met christendom en islam nauw verbonden. Hindoeïsme en boeddhisme zijn na het christendom en de islam de grootste religies wereldwijd, en Nederland kent van beide religies aanzienlijke minderheden: in het geval van het hindoeïsme vooral Hindoestanen uit Suriname en in het geval van het boeddhisme vooral Nederlanders die zich hebben bekeerd. Het humanisme is in Nederland de best georganiseerde niet-religieuze levensbeschouwing met een eigen vereniging (Het Humanistisch Verbond), een eigen universiteit (Universiteit voor Humanistiek) en dergelijke. Bovendien: hoewel het georganiseerde humanisme relatief weinig leden kent, heeft het humanisme als levensbeschouwing een belangrijke stempel gedrukt op de Nederlandse samenleving.

Dat deze zes tradities verplicht zijn, betekent overigens niet dat ze allemaal even veel aandacht hoeven te krijgen in het onderwijs. We maken onderscheid tussen twee groepen tradities, waarvan een groep – de monotheïstische religies (jodendom, christendom en islam) – meer diepgaand behandeld worden dan de andere groep (hindoeïsme, boeddhisme en humanisme). We kiezen hiervoor vanwege het belang van de monotheïstische tradities voor begrip van de hedendaagse samenleving, de Nederlandse geschiedenis en de internationale politiek. Zeker in het vmbo, waar de onderbouw slechts twee jaar duurt, ligt het voor de hand om de lestijd te concentreren op de monotheïstische religies. Scholen behouden uiteraard de vrijheid om eigen accenten te leggen in de weging van de verschillende tradities. Zo kunnen scholen bepaalde tradities meer of minder gewicht geven om zo beter recht te doen aan de samenstelling van hun leerlingenpopulatie.

Scholen hoeven zich niet te beperken tot de vijf wereldreligies en het humanisme. Door de keuze voor deze zes, hebben we een eerder voornemen om hedendaagse, ongebonden spiritualiteit op te nemen in het kerncurriculum (Davidsen en Elsenaar 2021), niet waar kunnen maken. Scholen zijn echter vrij om naast de gezamenlijke zes tradities ook ongebonden spiritualiteit te behandelen. Gymnasia die het vakgebied L&R willen aanbieden op een manier die bij hun historische en geesteswetenschappelijke profiel past, kunnen ervoor kiezen om leerlingen kennis te laten nemen met Oudgriekse religie.

Subdomein B: Levensbeschouwing en Religie

Bij subdomein B verschuift de aandacht van levensbeschouwelijke en religieuze tradities naar de beleving van levensbeschouwing en religie in het leven van mensen. Hierbij gaat het zowel om de plek van levensbeschouwing en religie in het leven van de leerling zelf, als in het leven

van anderen. Hiervoor dienen leerlingen in de eerste plaats vertrouwd te raken met de fundamentele begrippen levensbeschouwing en religie. Dit vormt een conceptuele basis voor de volgende vier doelformuleringen, die steeds een nieuw perspectief aan bod laten komen:

- *Zinperspectief.* Het uitgangspunt van het onderzoek naar levensbeschouwing en religie is de vaststelling dat mensen bepaalde existentiële ervaringen hebben (van contingentie, verwondering en verbondenheid). Levensbeschouwingen en religies bieden bronnen van zin (met name verhalen en praktijken) die deze ervaringen helpen duiden en stimuleren tot verdere zingeving.

In de feedback op de eerste conceptversie van het kerncurriculum werd de vraag gesteld of we ervan uitgaan dat mensen intrinsiek verlangen naar ultieme zingeving. Dat is een boeiende vraag en ook een waar de wetenschap geen overeenstemming over heeft bereikt. De positie van de curriculumwerkgroep is dat mensen, anders dan dieren, pas ‘af’ zijn als ze cultuur en zingevingsskaders eigen hebben gemaakt (Ter Borg 2008). Alle mensen hebben daarom een persoonlijke levensbeschouwing (Van der Kooij 2008). Dat wil echter niet zeggen dat alle mensen uit zichzelf evenveel belangstelling hebben voor grote zinvragen. Het verschilt ook tussen tradities in hoeverre men aanhangers aanspoort om bewust met zingeving bezig te zijn. Vooral in de monotheïstische religies is dit een belangrijk ideaal.

- *Persoonlijk perspectief.* Leerlingen reflecteren op hun eigen levensbeschouwelijke standpunten en identiteit en oefenen om deze te verwoorden. Ze doen dit zoveel mogelijk door zich te verhouden tot de leerstof en zich af te vragen: ‘wat vind ik hiervan?’ ‘wat doet dit met mij?’ en ‘wat kan ik hiermee?’ Hierdoor worden leerlingen uitgenodigd te reflecteren op wat ze kunnen leren – in existentiële zin – van de besproken levensbeschouwelijke en religieuze verschijnselen (*learning from religion*). Of leerlingen hierbij de ene of de andere levensbeschouwelijke identiteit hebben, doet er niet toe; het gaat erom dat ze hun reflectievermogen en woordenschat ontwikkelen waarmee ze hun persoonlijke levensbeschouwing onder woorden kunnen brengen.¹⁴

In de feedback op de eerste conceptversie van het kerncurriculum werd door sommige partijen gevraagd om meer aandacht voor een theologisch of religieus perspectief. Dit is een begrijpelijke reactie, omdat het persoonlijk perspectief in de systematiek van de perspectievenbenadering ruimte houdt voor een religieuze of confessionele invulling van het persoonlijk perspectief (*teaching into religion*). Zoals aangegeven in paragraaf 2.1.1, valt ‘persoonlijke levensbeschouwelijke ontwikkeling binnen een levensbeschouwelijke traditie’ echter buiten het algemeen vormende kader van het kerncurriculum. Scholen behouden uiteraard alle vrijheid om het gemeenschappelijke kerncurriculum op dit punt aan te vullen.

- *Antropologisch perspectief.* Leerlingen doen ervaringen op met levensbeschouwelijke en religieuze standpunten van anderen. Hiervoor kan gebruik worden gemaakt van verschillende soorten bronnen en werkvormen: dialoog in de klas, gastlessen, excursies

¹⁴ Op dit punt is het vakgebied L&R niet principieel anders dan andere leergebieden. In het vak Nederlands, bijvoorbeeld, is op vergelijkbare wijze aandacht voor een persoonlijk perspectief: het vermogen van leerlingen om literatuur te vertolken. Leerlingen krijgen hier wel handvatten voor, maar zonder dat er één bepaalde interpretatie wordt opgelegd.

naar levensbeschouwelijke of religieuze gemeenschappen in de buurt of filmpjes waarin (jonge) aanhangers van verschillende tradities worden geïnterviewd.

- *Vergelijkend perspectief.* Leerlingen verkennen diversiteit binnen de levensbeschouwelijke en religieuze tradities die in het onderwijs worden behandeld. Het kan gaan om verschillen tussen stromingen (zoals tussen protestanten en katholieken), maar de focus ligt op verschillen in hoe aanhangers van dezelfde traditie hun levensbeschouwing of religie beleven en vormgeven. Hierbij hoort aandacht voor verschillen in de manier van geloven (zoals het verschil tussen orthodoxie en vrijzinnigheid).

Subdomein C: Levensbeschouwing en religie in de samenleving

Leerlingen verkennen bij dit subdomein de plaats van levensbeschouwing en religie in de samenleving en verhouden zich tot levensbeschouwelijke en religieuze diversiteit. Twee perspectieven spelen hierbij een rol, die bij de doelformuleringen allebei twee uitwerkingen toebedeeld hebben gekregen:

- *Demografisch perspectief.* Leerlingen hebben overzichtskennis nodig over de levensbeschouwelijke en religieuze diversiteit in Nederland, wereldwijd in hun eigen leefomgeving. Overzicht over de verspreiding van de wereldreligies en de opkomst van de levensbeschouwelijke posities ‘geen religie’ en atheïsme kunnen leerlingen opdoen via secundaire bronnen. Dit geldt ook voor een overzicht van de demografische verschuivingen in de afgelopen 75 jaar (globaal: verschuiving van het religieuze zwaartepunt naar het Mondiale Zuiden; Nederland: migratie en ontkerkelijking). Overzicht over de levensbeschouwelijke organisaties en gemeenschappen (denk aan: gebedshuizen, maar ook bijvoorbeeld religieuze scholen en de halalslager) in de eigen leefomgeving kunnen leerlingen zelf inventariseren. Vervolgens kan de inventarisatie van levensbeschouwing en religie in eigen dorp, buurt of stad vergeleken worden met de situatie elders in Nederland.
- *Maatschappelijk perspectief.* Leerlingen leren over hoe vrijheden, zoals de vrijheid van godsdienst, de vrijheid van meningsuiting en de vrijheid om niet gediscrimineerd te worden, op gespannen voet met elkaar kunnen staan. Ze verkennen hoe met deze problematiek om te gaan op een manier die rekening houdt met de perspectieven van anderen. Dit doen ze bij voorkeur aan de hand van concrete onderwerpen binnen de school. Bijvoorbeeld: Hoe kan op school een respectvolle dialoog gevoerd worden over controversiële onderwerpen zoals de situatie in Gaza of over het toestaan of verbieden van islamitisch gebed op school? Hoe kan de school als ‘weerbaar democratische gemeenschap’ optreden tegen uitingen van leerlingen, ouders of docenten die onverdraagzaam zijn?

Referenties

- Andreassen, Bengt-Ove. 2016. *Religionsdidaktik. En innføring*, tweede editie. Oslo: Universitetsforlaget.
- Avest, Ina ter, Gerdien Bertram-Troost, Anneke van Laar, Siebren Miedema en Cok Bakker. 2008. "Religion in the Educational Lifeworld of Students: Results of a Dutch Qualitative Study". In Thorsten Knauth, Dan-Paul Jozsa, Gerdien Bertram-Troost en Julie Ipgrave, red., *Encountering Religious Pluralism in School and Society: A Qualitative Study of Teenage Perspectives in Europe*, 83-111. Münster: Waxman.
- Beemsterboer, Marietje. 2011. "Geloven in onderwijs. Het kennisgebied geestelijke stromingen in het Nederlands basisonderwijs". *Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid* 2(3): 18–31.
- Beer, Tuur de. 2019. "Mag het een pondje meer zijn? Leren van levensbeschouwelijke educatie in Engeland". *Narthex: Tijdschrift voor levensbeschouwing en educatie* 19(2): 5-10.
- Bertram-Troost, Gerdien, Siebren Miedema, Ina ter Avest en Cok Bakker. 2009. "Dutch Pupils' Views on Religion in School and Society: Report on a Quantitative Research". In Pille Valk, Gerdien Bertram-Troost, Markus Friederici en Céline Béraud, red., *Teenagers' Perspectives on the Role of Religion in their Lives, Schools and Societies: A European Quantitative Study*, 221–260. Münster: Waxmann.
- Biesta, Gert. 2012. *Goed onderwijs en de cultuur van het meten. Ethiek, politiek en democratie*. Den Haag: Boom Lemma
- Biesta, Gert. 2014. "Pragmatising the curriculum: Bringing knowlegde back in, but via pragmatism". *The Curriculum Journal* 25(1), 29–49.
- Biesta, Gert. 2017. "Persoonsvorming of subjectificatie? Een poging tot verdere verheldering". *Narthex: Tijdschrift voor levensbeschouwing en educatie* 17(2): 5-10.
- Biesta, Gert. 2018. "Levensbeschouwelijke vorming en de pedagogische opdracht van de school". *Narthex: Tijdschrift voor levensbeschouwing en educatie* 18(2): 5-11.
- Biesta, Gert. 2022. *Wereldgericht onderwijs: Een visie voor vandaag*. Culemborg: Phronese.
- Bollemaat, Jan, Markus Altena Davidsen, Jan van Dijk en Michaël van der Meer. 2021. "[Een perspectiefgerichte benadering van het vakgebied Levensbeschouwing en Religie](#)". *Narthex: Tijdschrift voor Levensbeschouwing en Educatie* 21(3): 15-23.
- Borg, Meerten B. ter. 2008. "Transcendence and Religion". *Implicit Religion* 11(3): 229–238.
- CoRE [Commission on Religious Education]. 2018. [Religion and Worldviews: The Way Forward: A national plan for RE](#).
- Daas, Remmert, Isolde de Groot, Laura Hendrick en Doret de Ruyter. 2024. *Vrijheid en gelijkheid in het onderwijs in Nederland. Wenselijke uitgangspunten volgens burgers*. Universiteit voor Humanistiek & Universiteit van Amsterdam.

- Davidson, Markus Altena. 2019. "Objectief, kritisch en pluralistisch? Wat Nederland kan leren van het Noorse onderwijs over levensbeschouwing en religie". *Narhex: Tijdschrift voor levensbeschouwing en educatie* 19(2): 11–19.
- Davidson, Markus Altena. 2020a. "Voorstel basiscurriculum Levensbeschouwing en Religie". *Narhex: Tijdschrift voor levensbeschouwing en educatie* 20(4): 15–26.
- Davidson, Markus Altena. 2020b. "Religiewetenschappelijke vakdidactiek". In Monique van Dijk-Groeneboer et al., red., *Handboek Vakdidactiek Levensbeschouwing & Religie*, 288–299. Expertisecentrum LERVO.
- Davidson, Markus Altena. 2022. "[De perspectiefgerichte benadering: Rationale voor het landelijk kerncurriculum levensbeschouwing en religie van Expertisecentrum LERVO](#)". *Religie & Samenleving* 17(3): 198–226.
- Davidson, Markus Altena, red. 2025. *Nieuwe werelden openen. Perspectieven op Levensbeschouwing en Religie*. Zwolle: Ten Brink Uitgevers.
- Davidson, Markus Altena, red. 2026a. *Bronnen van zin. Perspectieven op religieuze verschijnselen*. Zwolle: Ten Brink Uitgevers.
- Davidson, Markus Altena. 2026b. "Enthousiasme over het conceptcurriculum". *Narhex: Vakblad voor levensbeschouwing en educatie* 26(2): 33–34; <https://lervo.nl/samenvatting-van-de-adviezen-op-eerste-versie-conceptkerncurriculum-beschikbaar/>.
- Davidson, Markus Altena en Marcel Elsenaar. 2021. "[Durf vernieuwend te zijn: Feedback op het conceptbasiscurriculum vanuit het veld en vertaling van de feedback naar vervolgstappen voor 2021](#)". *Narhex: Tijdschrift voor levensbeschouwing en educatie* 21(1): 70–74.
- Davidson, Markus Altena en Michaël N. van der Meer. 2026. *Religieuze teksten en rituelen onderzoeken in de klas. Een religiewetenschappelijke vakmethodiek*. Leiden: Leiden University Press.
- Davidson, Markus Altena, Jeannette den Ouden, Taco Visser en Marleen Lammers. 2017. "Religie en levensbeschouwing. Rationale voor een kerncurriculum vo". *Narhex: Tijdschrift voor levensbeschouwing en educatie* 17(1): 17–26.
- Davidson, Markus Altena en Projectteam Basiscurriculum. 2020. "[Voorstel basiscurriculum Levensbeschouwing en Religie](#)".
- Dijk-Groeneboer, Monique van et al., red. 2020. [Handboek Vakdidactiek Levensbeschouwing & Religie: Leren leven vanuit je wortels](#). Expertisecentrum LERVO.
- Erricker, Clive. 2010. *Religious Education: A Conceptual and Interdisciplinary Approach for Secondary Level*. London: Routledge.
- Gaans, Gijs van. 2020. "(Inter)levensbeschouwelijk hermeneutiseren". In *Handboek Vakdidactiek Levensbeschouwing & Religie*, red. Monique van Dijk-Groeneboer, 316–331. Woerden: Expertisecentrum LERVO.
- Hart, Joep de, Pepijn van Houwelingen en Willem Hujink. 2022. *Buiten kerk en moskee, deel 3 van Religie in een pluriforme samenleving*. Den Haag: SCP.
- Janssen, Fred, Hans Hulshof en Klaas van Veen, red. 2019. [Wat is echt de moeite waard om te onderwijzen? Een perspectiefgerichte benadering](#). Leiden en Groningen.

- Kooij, Jacomijn van der. 2008. "Betekenisvol 'identiteitsgedoe'. Hoe het concept 'worldview' kan bijdragen aan het denken over de identiteit van scholen en levensbeschouwelijk onderwijs". *NartheX: Tijdschrift voor levensbeschouwing en educatie* 18(4): 65–70.
- Kregting, Joris, Fred van Lieburg en Paul Vermeer. 2025. *God in Nederland. 1966-2024*. Amsterdam: HDC Centre for Religious History (VU Amsterdam)
- Loobuyck, Patrick. 2014. *Meer LEF in het onderwijs. Levensbeschouwing, Ethiek en Filosofie voor iedereen, Paul Verbraekenlezing 2014*. Brussel: VUBPress.
- Meijer, Wilna A.J. 1990. *Geestelijke stromingen op de basisschol*. Leiden: Martinus Nijhoff Uitgevers.
- Meijer, Wilna A.J. 2006. "Maatschappelijke verandering en leerplanvernieuwing. 'Geestelijke stromingen' als voorbeeld". In Siebren Miedema, red., *Religie in het onderwijs. Zekerheden en onzekerheden in levensbeschouwelijke vorming*, 149–166. Zoetermeer: Uitgeverij Meinema.
- Noordink, Han en Luuk Kampman. 2023. "[Burgerschap en curriculumontwikkeling](#)". *Dimensies* 7: 33-48.
- Onderwijsraad. 2026. *Welzijn en onderwijs*. Den Haag: Onderwijsraad.
- OCW [Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap]. 2021. "[Rationale van het funderend onderwijs](#)".
- OVSE/ODIHR. 2007. [Toledo Guiding Principles on Teaching About Religions and Beliefs in Public Schools: Prepared by the ODIHR Advisory Council of Experts on Freedom of Religion or Belief](#). Warschau: OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights (ODIHR).
- Pollefeyt, Didier. 2020. "Hermeneutisch leren in het vak godsdienst". In Monique van Dijk-Groeneboer et al., red., *Handboek Vakdidactiek Levensbeschouwing & Religie*, 187–200. Expertisecentrum LERVO.
- Raad van Europa. 2008. [Recommendation CM / Rec\(2008\)12 of the Committee of Ministers to member states on the dimension of religions and non-religious convictions within intercultural education](#).
- Rosa, Hartmut. 2023. *Democratie vraagt om religie*. Amsterdam: Boom.
- Schmeets, Hans en Marieke Houben. 2023. "Religieuze betrokkenheid in Nederland". *Statistische Trends*. Den Haag: CBS.
- SLO. 2025a. [Definitieve conceptkerndoelen burgerschap, inclusief toelichtingsdocument](#). Amersfoort: SLO.
- SLO. 2025b. [Definitieve conceptkerndoelen mens en maatschappij, inclusief toelichtingsdocument](#). Amersfoort: SLO.
- SLO. 2025c. *Toelichtingsdocument. Definitieve conceptkerndoelen mens en maatschappij*. Amersfoort: SLO.
- Swetselaar, Roel van en Taco Visser. 2011. *Leerlingcompetenties Godsdienst/Levensbeschouwing*. Woerden: Besturenraad (Expertisecentrum Hermes).
- Vellenga, Sipco J. 2026. *Zingevingscrisis. Een sociologische analyse*. Utrecht: Eburon.

- Vermeer, Paul. 2012. "Meta-concepts, Thinking Skills and Religious Education". *British Journal of Religious Education* 34(3): 333–347.
- Vermeer, Paul. 2016. "Theologen gevraagd! Over nut en noodzaak van een theologische verdieping van het levensbeschouwelijk Onderwijs". Utrecht: Fontys Hogeschool, December 2016.
- Veugelers, Wiel. 2008. *Levensbeschouwing en onderwijs. Nieuwe ontwikkelingen en consequenties voor docenten godsdienst/levensbeschouwing*. Amsterdam: ILO/UvA.
- Visser, Taco. 2016. "Het is nu of nooit... Een algemeen vak godsdienst/levensbeschouwing als dé uitdaging van deze eeuw". In Réne Erwich en Jan Marten Praamsma, red., *Grensgangers: Pendelen tussen geloof en cultuur*, 161–178. Utrecht: Kok.
- Visser, Taco, Jan Marten Praamsma, Monique van Dijk-Groeneboer, Markus Davidsen en Tuur de Beer. 2018. "[Het vakgebied levensbeschouwing en religie in het voortgezet onderwijs. Basisnotitie en pleidooi voor een algemeen vormend kerncurriculum levensbeschouwing en religie](#)". *Narthex: Tijdschrift voor levensbeschouwing en educatie* 18(4): 26–37.
- Visser, Taco, Sacha van der Zande, Barbara Schelberg en Ger van der Heijden. 2018. "Kerncurriculumvoorstel vanuit de beroepsgroep". *Narthex: Tijdschrift voor levensbeschouwing en educatie* 18(4): 5–9.
- Wilgenburg, Arwin van. 2020. "Leren levensbeschouwelijk waarderen door middel van vijf didactische basishandelingen". In Monique van Dijk-Groeneboer et al., red., *Handboek Vakdidactiek Levensbeschouwing & Religie*, 214–225. Expertisecentrum LERVO.

Bijlagen

Bijlage 1. De inspiratieboeken en het kerncurriculum

De tabel hieronder vermeldt voor de verschillende onderdelen van het curriculum waar docenten achtergrondinformatie en werkvormen kunnen vinden in de inspiratieboeken van LERVO. De eerste twee inspiratieboeken, *Nieuwe werelden openen. Perspectieven op Levensbeschouwing en Religie* (Davidsen 2025) en *Bronnen van zin. Perspectieven op levensbeschouwelijke verschijnselen* (Davidsen 2026a) zijn al gepubliceerd. Het derde boek, *Religie, levensbeschouwing en burgerschap. Perspectieven op de levensbeschouwelijk diverse samenleving*, is in de maak en wordt begin 2028 verwacht. Het vierde boek, *Geestelijke stromingen. Perspectieven op de wereldreligies en het humanisme*, is in de planning.

Inspiratieboeken en het kerncurriculum L&R	
Subdomein A: Levensbeschouwelijke en religieuze tradities	
Doelzin: De leerling toont inzicht in de kernideeën en ontwikkeling van levensbeschouwelijke en religieuze tradities.	
- herkennen en uitleggen van kernideeën van jodendom, christendom, islam, hindoeïsme, boeddhisme en humanisme aan de hand van teksten en praktijken; - vergelijken van de kernideeën van de drie monotheïstische religies; - beschrijven hoe de monotheïstische religies zijn ontstaan en zich hebben ontwikkeld en verspreid.	<u><i>Nieuwe werelden openen (Inspiratieboek 1)</i></u> - Fenomenologisch perspectief: structuur van tradities; verbanden tussen kernideeën, teksten en praktijken - Vergelijkend perspectief: vergelijking van tradities - Historisch perspectief: ontwikkeling van tradities <u><i>Bronnen van zin (Inspiratieboek 2)</i></u> - Religieuze teksten - Religieuze praktijken <u><i>Geestelijke stromingen (Inspiratieboek 4)</i></u> - Hoofdstukken over de vijf wereldreligies en het humanisme, met daarin beschrijvingen van de kernideeën en de geschiedenis van de tradities. Elk hoofdstuk bevat representatieve teksten en rituelen waarin de kernideeën tot uitdrukking komen.

Subdomein B: Levensbeschouwing en religie

Doelzin: De leerling toont inzicht in en reflecteert op levensbeschouwing en religie vanuit binnen- en buitenperspectief met gebruik van bronnen.

• uitleggen van de begrippen levensbeschouwing en religie;	<u>Bronnen van zin (Inspiratieboek 2)</u> • De begrippen levensbeschouwing en religie
• beschrijven hoe levensbeschouwing en religie met verhalen en praktijken duiding geven aan existentiële ervaringen en aansporen tot zingeving;	<u>Nieuwe werelden openen (Inspiratieboek 1)</u> • Zinperspectief • Persoonlijk perspectief
• reflecteren op de eigen levensbeschouwelijke of religieuze standpunten en identiteit;	<u>Nieuwe werelden openen (Inspiratieboek 1)</u> • Persoonlijk perspectief
• ervaringen opdoen met levensbeschouwelijke en religieuze standpunten van anderen en zich daarin verplaatsen;	<u>Religie, levensbeschouwing en burgerschap (Inspiratieboek 3)</u> • Antropologisch perspectief <u>Nieuwe werelden openen (Inspiratieboek 1)</u> • Persoonlijk perspectief
• verkennen van diversiteit in hoe mensen levensbeschouwing en religie beleven en vormgeven.	<u>Religie, levensbeschouwing en burgerschap (Inspiratieboek 3)</u> • Antropologisch perspectief <u>Nieuwe werelden openen (Inspiratieboek 1)</u> • Vergelijkend perspectief
Overkoepelend, dit alles gebeurt aan de hand van zo concreet mogelijke bronnen.	<u>Bronnen van zin (Inspiratieboek 2)</u> • Religieuze teksten • Religieuze praktijken • Religieuze objecten • Religieuze gemeenschappen

Subdomein C: Levensbeschouwing en religie in de samenleving

Doelzin: De leerling onderzoekt de plaats van levensbeschouwing en religie in de samenleving en verhoudt zich tot levensbeschouwelijke en religieuze diversiteit.

• inventariseren van levensbeschouwelijke en religieuze organisaties in de eigen leefomgeving;	<i>Bronnen van zin (Inspiratieboek 2)</i> • Religieuze gemeenschappen
• beschrijven hoe de huidige levensbeschouwelijke en religieuze diversiteit in Nederland is ontstaan als gevolg van secularisatie en immigratie;	<i>Religie, levensbeschouwing en burgerschap (Inspiratieboek 3)</i> • Demografisch perspectief
• redeneren over hoe de vrijheid van godsdienst op gespannen voet kan staan met andere vrijheden, in de samenleving en in de context van de school;	<i>Religie, levensbeschouwing en burgerschap (Inspiratieboek 3)</i> • Maatschappelijk perspectief <i>Nieuwe werelden openen (Inspiratieboek 1)</i> • Ethisch perspectief
• in gedrag rekening houden met de levensbeschouwelijke en religieuze identiteit en perspectieven van anderen.	<i>Religie, levensbeschouwing en burgerschap (Inspiratieboek 3)</i> • Maatschappelijk perspectief <i>Nieuwe werelden openen (Inspiratieboek 1)</i> • Persoonlijk perspectief

Bijlage 2. Samenstelling curriculumwerkgroep

Curriculumwerkgroep

De samenstelling van de curriculumwerkgroep van LERVO is sinds de oprichting van de werkgroep in 2020 meerdere keren gewijzigd. In de fase waarin we aan deze publicatie hebben gewerkt (augustus 2025 – september 2026) bestond de werkgroep uit vier leden:

Markus Altena Davidsen (voorzitter)

Jan Bollemaat

Gijs van Gaans

Anja Kruithof

In het werk aan deze publicatie hebben we kunnen voortbouwen op eerdere opbrengsten van de werkgroep. Graag bedanken hiervoor de voormalige leden van de werkgroep:

Jan van Dijk

Marcel Elsenaar

Vera van Jaarsveld

Michaël van der Meer

Manon Meijer

Marco Otten

Jan Marten Praamsma

Melisa Şikar

Bijlage 3. Samenstelling advieskringen

Op het eerste concept hebben verschillende collega's advies gegeven.

Docenten vo

In samenwerking met het VDLG-bestuur zijn in januari 2026 drie online focusgroepen met docenten gehouden, een met docenten in het vmbo en twee met docenten in havo/vwo.

Docenten vmbo

Doretta Hagoort

Kevin Reuter

Melisa Şikar

Steven Velthuis

Keyleigh van Westerloo-Hogeboom

Docenten havo/vwo

Archie de Ceuninck

Hannie Hoefnagels

Corien Jeronimus

Niek Kalkman

Anja Rivera

Gonnie Zuidema

Opleiders en wetenschappers

9 februari 2026 organiseerde Juliëtte van Deursen, destijds voorzitter van het Vakdidactisch Meesterschapsteam Levensbeschouwing en Religie, een feedbackbijeenkomst voor opleiders en wetenschappers. Tijdens deze bijeenkomst werd advies verzameld van veertien experts.

Hogescholen

Hans van den Bemt, Fontys

Maaïke Graafland, CHE

Sjaak van Gorp, Driestar

Metsje Krol, Windesheim

Ammerens Rottier, CHE

Universiteiten

Cok Bakker, UU

Gerdien Bertram-Troost, VU

Raaf Cornelisse, VU

Nathal Dessing, UL

Juliëtte van Deursen, TST

Monique van Dijk-Groeneboer, TST

Tom-Eric Krijger, UL

Vera van Jaarsveld, RU

Gerard Wiegers, UvA

Partners

Alle partners van LERVO werden in januari 2026 uitgenodigd om advies te geven over het eerste conceptcurriculum. Acht partners hebben van deze mogelijkheid gebruik gemaakt.

Profielorganisaties

Islamitische Scholenbesturen Organisatie (ISBO)

Vereniging voor Gereformeerd Schoolonderwijs (VGS)

Verus, Vereniging voor katholiek en christelijk onderwijs

VOS/ABB: Vereniging van openbare en algemeen toegankelijke scholen

Hogescholen en universiteiten

Christelijke Hogeschool Ede

Fontys Hogeschool

Hogeschool VIAA

Theologische Universiteit Utrecht

Curriculumexperts SLO

Twee curriculumexperts van SLO hebben feedback gegeven op de doelformuleringen in het kerncurriculum en op de aansluiting hiervan op de officiële kerndoelen:

Johan van Driel

Arjan Koek

Bijlage 4. Partners van LERVO

Vakvereniging. Vereniging van Docenten Levensbeschouwing en Godsdienst (VDLG).

Hogescholen. Christelijke Hogeschool Ede, Driestar – Centrum voor Godsdienstonderwijs, Fontys Hogeschool, Hogeschool VIAA, Hogeschool Windesheim, International University of Applied Sciences Amsterdam.

Universiteiten. Radboud Universiteit, Rijksuniversiteit Groningen, Theologische Universiteit Apeldoorn, Theologische Universiteit Utrecht, Tilburg University, Universiteit Leiden, Universiteit Utrecht, Universiteit van Amsterdam, Universiteit voor Humanistiek, Vrije Universiteit Amsterdam.

Profielorganisaties. Islamitische Scholenbesturen Organisatie (ISBO), Vereniging voor gereformeerd schoolonderwijs (VGS), Verus, Vereniging voor katholiek en christelijk onderwijs, VOS/ABB: Vereniging van openbare en algemeen toegankelijke scholen.

Overige partners. CVHO (protestants-christelijke afdeling van de Algemene Onderwijsbond).

